

№ 2 (6) 2026

Қазақстан Республикасы
Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитетінің «Мемлекет тарихы институты» РММ

Journal of **CENTRAL ASIAN HISTORY CULTURE AND POLITICS**

**ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ТАРИХЫ,
МӘДЕНИЕТІ, САЯСАТЫ**

Journal of CENTRAL ASIAN HISTORY CULTURE AND POLITICS

2025 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор
Нұрбек Пұсырманов,
ҚР ҒЖБМ ҒК «Мемлекет тарихы
институтының» директоры, Ph.D

Жауапты редактор
Р.Е. Асылгожина

Ғылыми редактор
Е.Р. Аманғосов

Дизайнер
К. Кабдулина

Редакция мекенжайы:
Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қаласы,
Бөкейхан көшесі, 1а

E-mail: office@centralasia-journal.kz

Журнал Қазақстан
Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2024 жылғы
23 тамызда тіркеліп,
тіркеу туралы № KZ44VPY00099147
күәлік берілген.
eISSN: 3104-459X (online)
doi.org

РЕДАКЦИЯЛЫҚ ҰЖЫМ

ПҰСЫРМАНОВ Нұрбек – Редакция алқасының
төрағасы, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының
директоры, Ph.D

ҚАРАСАЕВ Ғани – Редакция алқасы төрағасының
орынбасары, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы
институтының Деректану, тарихнама және Отан тарихы
бөлімінің басшысы, тарих ғылымдарының докторы

АКСАКОЛОВ Султонбек – Орталық Азия
университетінің әлеуметтік және гуманитарлық
ғылымдар кафедрасының профессор ассистенті
(Тәжікстан Республикасы)

ҒАУР Пунит – Үндістанның Сыртқы Істер Министрлігі
Дүниежүзілік істер Кеңесінің Ғылыми Қызметкері, Ph.D
(Үндістан)

ДЖУМАШЕВ Аскар - тарих ғылымдарының докторы,
Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясының
Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар ғылыми-зерттеу
институтының профессоры

ДОҒАН Ерхан – Мармара университетінің профессоры
(Түркия Республикасы)

ЕҢСЕНОВ Қанат – Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық
университетінің қауымдастырылған профессоры

ЖОЛДЫБАЛИНА Алуа – ҚР Президенті жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты
директорының орынбасары, Ph.D

КИДИРНИЯЗОВ Даниял - РФА Дағыстан федералды
зерттеу орталығының тарих, археология және
этнография институтының профессоры (Ресей
Федерациясы)

МАЛИКОВА Әсел - Күләш Байсейітова атындағы
Қазақ ұлттық өнер университетінің доценті, Ph.D

РАХИМОВ Набиджон – Худжанд мемлекеттік
университетінің археология, этнография және дінтану
кафедрасының профессоры (Тәжікстан Республикасы)

САИДОВ Ильхомжон - Шароф Рашидов атындағы
Самарқанд мемлекеттік университетінің тарихнама
және деректану кафедрасының профессоры
(Өзбекстан Республикасы)

САЛМОРБЕКОВА Рита – И. Абдраимов атындағы
Қырғыз авиациялық институтының профессоры
(Қырғыз Республикасы)

СНЕЛЛЕР Рико – Психологияны терең зерттеу
академиясының профессоры (Нидерланды)

ТРЕВИЗАНИ Томмазо - Неаполь Л'Ориенталь
университетінің қауымдастырылған профессоры
(Италия)

ТУЛЕБАЕВА Меруерт – Гумилев атындағы
Еуразия Ұлттық университетінің доценті, с.ғ.к.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ПУСЫРМАНОВ Нұрбек – Председатель редакционной коллегии, директор Института истории государства КН МОН РК, Ph.D

Карасаев Гани – Заместитель председателя редакционной коллегии, руководитель отдела источниковедения, историографии и отечественной истории Института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук

АКСАКОВ Султонбек – Ассистент профессора кафедры социальных и гуманитарных наук Центрально-Азиатского университета (Республика Таджикистан)

ГАУР Пунит – Научный сотрудник Совета по Всемирным делам Министерства иностранных дел, Ph.D (Индия)

ДЖУМАШЕВ Аскар – Доктор исторических наук, профессор Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан

ДОГАН Ерхан – Профессор Университета Мармара (Турецкая Республика)

ЕНСЕНОВ Канат – Ассоциированный профессор Евразийского национального университета имени Гумилева

ЖОЛДЫБАЛИНА Алуа – заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Ph.D

КИДИРНИЯЗОВ Даниял – Доктор исторических наук, профессор Института истории, археологии и этнографии Дагестанского федерального исследовательского центра РАН (Российская Федерация)

МАЛИКОВА Асель – Ph.D, доцент Казахского национального университета искусств имени Күләш Байсейитовой

РАХИМОВ Набиджон – Профессор Худжандского государственного университета (Республика Таджикистан)

САИДОВ Ильхомжон – Профессор кафедры Историографии и источниковедения Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова (Республика Узбекистан)

САЛМОРБЕКОВА Рита – Профессор Кыргызского авиационного института им. И. Абдраимова (Кыргызская Республика)

СНЕЛЛЕР Рико – Профессор Академии глубинной психологии (Нидерланды)

ТРЕВИЗАНИ Томмазо – Ассоциированный профессор Неаполитанского университета Л'Ориенталь (Италия)

ТУЛЕБАЕВА Меруерт – к. п. н., доцент Евразийского национального университета им. Гумилева

EDITORIAL TEAM

PUSSYRMANOV Nurbek – Chairman of the Editorial Board, Director of the Department of the Institute of State History of the KN of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Ph.D.

KARASSYAEV Gani – Deputy Chairman of the Editorial Board, Head of the Department of Source Studies, Historiography and National History of the Institute of State History of the KN of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences

AKSAKOV Sultonbek – Assistant professor of the Department of Social Sciences and Humanities of the Central Asian University (Republic of Tajikistan)

GAUR Punith – Research Fellow at the Indian Council of World affairs, Ministry of External Affairs Ph.D. (India)

DZHUMASHEV Askar – Doctor of Historical Sciences, Professor at the Karakalpak Scientific Research Institute of Humanities of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

DOGAN Yerhan – Professor at Marmara University (Republic of Turkey)

YENSSEN OV Kanat – Associate Professor at the L.N. Gumilyov Eurasian National University

ZHOLDYBALINA Alua – Deputy Director of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan

KIDIRNIYAZOV Daniyal – Doctor of Historical Sciences, Professor at the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Dagestan Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences (Russian Federation)

MALIKOVA Assel – Associate Professor at the Kulyash Bayseitova Kazakh National University of Arts

RAKHIMOV Nabidjon – Professor at Khujand State University (Republic of Tajikistan)

SAIDOV Ilkhomjon – Professor at the Department of Historiography and Source Studies at the Sharof Rashidov Samarkand State University (Republic of Uzbekistan)

SALMORBEOVA Rita – Professor at the I. Abdraimov Kyrgyz Aviation Institute (Kyrgyz Republic)

SNELLER Rico – Professor at the Academy of Depth Psychology (Netherlands)

TREVISANI Tommaso – Associate professor at the University of Naples L'oriental (Italy)

TULEBAYEVA Meruert – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Gumilyov Eurasian National University

МАЗМҰНЫ

Абдулла Гюндогду, Серхан Чинар Шыңғыс хан және Алтын Орда зерттеулері түрік ұлттық тарихнамасында.	7
Вугар Абдуллаев Сардар оғлы Екінші дүниежүзілік соғыс: Әзербайжан эмигрант легионерлері және неміс баспасөзі (Берлин федералдық мұрағаттарының құжаттары негізінде)	20
Нуржан Конрбаев, Куралай Сейтказина, Жабай Қалиев Түркістан облысының шетелдермен байланысы (1991-2022 жж)	33
Рафик Усманов, Майя Урузгалиева Халықаралық қатынастар жүйесіндегі Каспий өңірінің қазіргі саяси трансформациясы	51
Сәкен Есіркеп Күш ұғымына қатысты саяси ғылымдағы көзқарастардың даму эволюциясы	65
Нұржау Қалижанов Қазақстандағы урбанизацияның этно-демографиялық бейнесі	90

СОДЕРЖАНИЕ

Абдулла Гюндогду, Серхан Чинар Чингисхан и Золотая Орда в контексте турецкой национальной историографии	7
Вугар Абдуллаев Сардар оглы Вторая мировая война: легионеры-эмигранты из Азербайджана и немецкая пресса (на основе документов из федерального архива в Берлине)	20
Нуржан Конрбаев, Куралай Сейтказина, Джабай Калиев Связи Туркестанской области с зарубежными странами (1991-2022 гг.)	33
Рафик Усманов, Майя Урузгалиева Современная политическая трансформация Каспийского региона в системе международных отношений	51
Сакен Есиркеп Эволюция взглядов на понятие силы в политической науке	65
Нуржау Калижанов Этно-демографический портрет урбанизации в Казахстане	90

CONTENTS

Abdullah Gundogdu, Serhan Cinar Chinggjs Khan and Golden Horde: perspectives in Turkish national historiography	7
Vugar Abdullayev Sardar oglu The Second World War: Azerbaijani emigrant legionnaires and the german press (Based on Documents from the Berlin Federal Archives)	20
Nurzhan Konrbayev, Kuralay Seitkazina, Jabay Kaliyev Relations of the Turkestan region with foreign countries (1991-2022)	33
Rafik Usmanov, Maiya Uruzgaliyeva The modern political transformation of the Caspian region in the system of international relations	51
Saken Yessirkep Evolution of views on the concept of power in political science	65
Nurzhau Kalizhanov Ethno-demographic portrait of urbanization in Kazakhstan	90

ХҒТАР
03.09.23**Абдулла Гюндогду^{1*}, Серхан Чинар²**

¹Анкара университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы
Анкара, Түркия

e-mail: gundogdu@humanity.ankara.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-9171-6965>

²Анкара университетінің қауымдастырылған профессоры, PhD,
Анкара, Түркия

e-mail: serhancinar@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2381-3739>

**ШЫҢҒЫС ХАН ЖӘНЕ АЛТЫН ОРДА ЗЕРТТЕУЛЕРІ ТҮРІК
ҰЛТТЫҚ ТАРИХНАМАСЫНДА**

Андатпа. Моңғол бірлігінің нәтижесінде Шыңғыс хан басшылығымен құрылған Моңғол империясы әлем тарихында ең ірі құрлықтық империя ретінде маңызды із қалдырды. Ол әлемнің шамамен төрттен бір бөлігін бақылаған. Шыңғыс хан дәуірінде Ұлы Еуразия аумағындағы елдер - Шығыстан Орталық Азияға және Шығыс Еуропаға дейін - тарихта алғаш рет бір әулет билігі астында бірікті. Оның ізбасарлары жаулап алынған жерлерде осы саясатты жалғастырып, әсіресе билігіне кірген Еуразия аймақтарында жүзеге асырды.

Сонымен қатар, бұл ұлы империяның құрылуынан бастап оны моңғол-түрік империясы деп атауы оның түрік мемлекеттік дәстүріне негізделгенін көрсетеді. Шыңғыс хан ұсынған саясат әлемді билеу тұжырымдамасы тұрғысынан түрік түсінігімен сәйкес келеді деп айтуға болады. Бұл контексте Шыңғыс хан мен оның ізбасарларының бейнесінің тарихнамалық жазба мен тарихи санадағы көрінісі, әсіресе Түркиядағы ұлттық сәйкестік қалыптастырудағы рөлі маңызды болып табылады.

Бұл зерттеу Шыңғыс хан бейнесін ерте классикалық Осман хроникаларында, кеш Осман кезеңінде қалыптасқан түрікшіл идеологияда және Республика алғашқы жылдарындағы ұлттық тарих зерттеулерінде, әсіресе Алтын Орда мен оның ізбасарлары контекстінде қарастырады. Зерттеу хронологиялық тұрғыдан екі кезеңді қамтиды: Осман кезеңі және Түрік Республикасы кезеңі.

Түйін сөздер: Шыңғыс хан, Ілхан мемлекеті, Алтын Орда, түрік ұлттық тарихи зерттеулері, Монғол империясы

Абдулла Гюндогду, Серхан Чинар

ЧИНГИСХАН И ЗОЛОТАЯ ОРДА В КОНТЕКСТЕ ТУРЕЦКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Аннотация. Монгольская империя, созданная под руководством Чингисхана в результате объединения монголов, оставила значительный след в мировой истории как крупнейшая сухопутная империя в истории. Она контролировала примерно четверть территории мира. Во времена правления Чингисхана страны обширного Евразийского региона - от Дальнего Востока до Центральной Европы и Восточной Европы - впервые в истории оказались объединены под управлением одной династии. Его преемники продолжали реализовывать и расширять эту политику на завоеванных территориях, особенно в регионах Евразии, находившихся под их контролем.

Кроме того, с самого начала эта великая империя упоминается как монголо-тюркская, что отражает её основу в традициях тюркских государств. Примечательно, что политика, выдвинутая Чингисханом, тесно соответствует тюркскому представлению о мировом господстве. В этом контексте важно рассмотреть, как образ Чингисхана и его преемников отражается в историографии и историческом сознании, особенно в процессе формирования идентичности в Турции.

В данном исследовании анализируется восприятие Чингисхана в классических османских хрониках, формирование тюркистской идеологии в поздний османский период, а также изучение Чингисхана и его преемников, особенно Золотой Орды, в рамках турецких национально-исторических исследований начала республиканского периода. Исследование структурировано хронологически и охватывает два основных периода: османский период и период Турецкой Республики.

Ключевые слова: Чингисхан, Илханское государство, Золотая Орда, турецкие национальные исторические исследования, Монгольская империя

Abdullah Gundogdu, Serhan Cinar

CHINGGIS KHAN AND GOLDEN HORDE: PERSPECTIVES IN TURKISH NATIONAL HISTORIOGRAPHY

Abstract. The Mongol Empire, established under the leadership of Chinggis Khan through the unification of the Mongols, has left a significant mark on world history as the largest land empire in history. It controlled approximately one-quarter of the world's territory. During Chinggis Khan's reign, countries across the vast Eurasian region-from the Far East to Central

Asia and Eastern Europe were united under a single dynastic rule for the first time in history. His successors continued to implement and expand this vision across the territories they conquered, particularly in the Eurasian lands under their dominion.

Moreover, from its inception, this great empire has been referred to as the Mongol-Turkic Empire, reflecting its foundations in the Turkish state tradition. It is noteworthy that the policies established by Chinggis Khan correspond closely to the Turkic conception of world domination. This necessitates examining how Chinggis Khan and his successors have been perceived and represented in historiography and historical consciousness, particularly in the construction of identity in Turkey.

This study analyzes the perception of Chinggis Khan in early classical Ottoman chronicles, the Turkist ideology developed during the late Ottoman period, and studies on Chinggis Khan and his successors, especially the Golden Horde, in Turkish national history research during the early Republican period. The study is structured chronologically into two main periods: the Ottoman period and the Turkish Republic.

Keywords: Chinggis Khan, Ilkhanate, Golden Horde, Turkish National Historical Studies, Mongol Empire

КІРІСПЕ

Моңғол империясының негізін қалаушы Шыңғыс хан мен оның ізбасарларының тарихи бейнесі түркі ұлттық тарихнамасында ерекше орын алады. Моңғол империясының құрылуы, басқару жүйесі, мәдени және саяси ықпалы түркі халықтарының тарихын түсіндіруде маңызды құрал болып табылады. Халықаралық зерттеулерде Шыңғыс хан көбінесе жаулап алушылық және әскери стратегиялары арқылы қарастырылса, түркі ұлттық тарихнамасында ол түркі мемлекеттілік дәстүрін жалғастырған және әлемдік билік ұғымын түркі перспективасынан іске асырған көшбасшы ретінде бағаланады.

Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары құрған мемлекеттердің Еуразиядағы орны орыс, қазақ және өзбек тарихнамасында кең талқыланған. Кеңес дәуірінде бұл тақырып кейде тыйым салынған салалардың қатарында болды, алайда тәуелсіздік алғаннан кейін ұлттық тарихнаманың маңызды бөлігі ретінде қайта қарастырылды. Әсіресе Орталық Азиядағы Илхан мемлекеті, Алтын Орда және Шағатай ұлысына қатысты тарихи деректер зерттеушілердің назарында болды.

Бұл мақалада ерте және классикалық кезеңдегі Османлы хроникаларындағы Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының бейнесі, Османлы мемлекетінің соңғы дәуіріндегі түрікшілдік идеологиясы, сондай-ақ ерте Түрік Республикасы кезеңіндегі ұлттық тарих еңбектері қарастырылады.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Зерттеу тақырыбы бойынша көптеген дереккөздер қарастырылды. Айқындалған материалдарды талқылау, басқа да деректік ізденістермен салыстыру үшін ғылыми-герменевтикалық әдіс қарастырылды. Шыңғыс империясы мен Алтын Орда тарихындағы оқиғаларды сараптау, зерделеуге мүмкіндік беретін синхронды әдіс пайдаланылды. Бұл Монғол империясы мен Алтын Орда мемлекетінің тарихындағы ұқсастықтарды, ортақ оқиғаларды талдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, хронологиялық, мазмұндық талдама жасау және ресми деректерді сараптауда маңызды жүйелік талдау, синтездеу әдістерін қолдану жүзеге асырылды. Аталмыш әдіснамалық тәсіл ғылыми ізденістің өзектілігін, сарапталған жұмыстардың мазмұнының ерекшеліктерін сипаттауға мүмкіндік береді. Деректанулық талдау әдісі арқылы жазба және ауызша тарихи деректердің шынайылығы мен мазмұны сараланады. Зерттеуде жүйелеу және қорытындылау әдістері пайдаланылып, тақырып бойынша ғылыми тұжырымдар жасалады.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Османлы кезеңі тарихи деректеріндегі Шыңғыс хан және Алтын Орданың көрінісі. Ерте Осман хроникаларында Алтын Ордаға қатысты оқиғалар көбінесе Осман мемлекеттілік дәстүрі және дипломатиялық қатынастар контекстінде қарастырылған. Ашықпашазаде Алтын Орда туралы мәлімет беріп, Әмір Ноғайдың өлімінен кейін Дышти Қыпшақтан Анкараға қоныс аударған татар қауымдарының Осман билігінің құрылуымен байланысты әрекет еткенін көрсетеді (Ашықпашазаде 2013). Бұл деректер Осман–Алтын Орда қарым-қатынасының биліктің қалыптасу кезеңінен бастап басталғанын көрсетеді.

Ерте және классикалық кезеңдегі османлы шежірелері оғызшылдық, исламшылдық және османлылық көзқарастары негізінде қалыптасты. Ерте хроникаларда Османлы мемлекеті «Ұлы Түрік елі» деп сипатталса, классикалық дәуір шығармаларында империя «барлық мұсылмандардың ортақ мекені», «Дар-ул халифат» ретінде көрсетілді. Классикалық хроникалар әдетте пайғамбар тарихынан басталып, ислам мемлекетінің құрылуына негізделген сипатқа ие болды. Әсіресе Сүлеймен I кезіндегі қуатты кезеңде Османлы әулеті өзін Рим империясының мұрагері ретінде қарастырды. Бұл үрдіс османлы тарихнамасында мемлекет қол астындағы халықтарға ортақ көзқарас қалыптастырған жаңа бағыт ретінде көрініс тапты (Cinar 2021).

Алғашқы хроникаларда Шыңғыс хан мен оның мұрагерлеріне қатысты деректер әртүрлі сипатта кездеседі. Мысалы, Ашықпашазаде Ал-

тын Орда туралы мәлімет беріп, Эмир Ноғайдың қайтыс болғанынан кейін Дешті Қыпшақ даласынан Анадолыға қоныс аударған көшпелі татар тайпалары Осман бейлігінің негізін қалаушылармен бірге әрекет еткенін жазады. Бұл деректер Османлы–Алтын Орда байланысының әулеттің қалыптасу кезеңінен басталғанын көрсетеді (Aşıkraşazade 2013).

Ал Илхан мемлекетінің бейнесі османлы деректерінде жағымсыз сипатта көрінеді. 1243 жылғы Көседағ шайқасынан кейін Селжұқ мемлекетінің әлсіреуіне себеп болған және Анадолы түркімендерін ауыр салықпен қанаған Илхан билігі, сондай-ақ 1402 жылғы Анкара шайқасында Байезидтің тұтқынға түсуі Шыңғыс ұрпақтарына теріс көзқарас қалыптастырды. Тарихшылар Теваирих-и Алі Осман, Оруч бей, Ахмеди, Шүкрулла, Нешри, Мүнәджимбашы еңбектерінде Илхандарды «қатал», «қанқұмар», «басқыншы», «құдайдың қарғысына ұшыраған» деп сипаттайды (Aşıkraşazade 2013). Осы себепті ұзақ уақыт бойы «Түркістан» мен «татар» атаулары османлылықтар үшін жағымсыз ұғым ретінде қалыптасты (Cinar and Gündoğdu 2021).

Дегенмен Илхан және Тимур әулеттерінің үстемдігі османлылықтардың мемлекеттік құрылымына жанама түрде оң ықпал да етті. Бұл кезең дала дәстүрлерін қайта жаңғыртып, османлылардың тілдік әрі мәдени ассимиляцияға ұшырамауына жағдай жасады. XIII ғасырдың ортасынан XV ғасырдың соңына дейінгі кезеңде османлы мемлекеттік мекемелері мен қоғамдық өміріне Илхан мен Тимур әулеттерінің әсері айқын байқалады (Gündoğdu 2021).

XV ғасырда Османлы мен Шыңғыс ұрпақтары арасындағы байланыстар Алтын Орданың ыдырауынан кейінгі Қырым, Қазан және Астрахан хандықтары дәуірінде қайта жанданды. 1441 жылы Хажы Герай құрған Қырым хандығы Османлы мемлекетімен одақтастық орнатып, татарларға қатысты бұрынғы теріс пікірлерді жұмсартты. Осы кезеңде Еділ–Орал мұсылмандары қажылыққа барар жолда алғаш рет Стамбулға келуді дәстүрге айналдырды. «Татар» атауы османлылықтар арасында мұсылман қауымының бір бөлігі ретінде қолданылып, кей жағдайда «улақ» (почташы) мағынасында да пайдаланылды (Cinar 2017).

Классикалық кезеңдегі османлы тарихнамасының ерекшелігі – исламдық мәтіндерге негізделуі. Бұл шежірелерде Шыңғыс хан мен оның мұрагерлеріне қатысты оқиғалар көбіне ұмытылып, діни бауырластық идеясы алға шықты (Gündoğdu 2021).

XVI ғасырда Алтын Орданың ыдырауы және патшалық Ресейдің Еділ–Орал өңірін жаулап алуы нәтижесінде татарлар мен османлылықтар арасындағы мәдени, экономикалық және саяси байланыстар қайта үзілді. Танзимат дәуірі және түркішілдік қозғалысы. XVIII–XIX ғасырларда Еуропадағы ұлтшылдық идеяларының ықпалымен Османлы импери-

ясының дағдарысы күшейді. Бұл кезеңде зиялылар алғаш рет исламға дейінгі түрік тарихына назар аударып, шежіре мен генеалогиялық зерттеулер жүргізе бастады. Танзимат реформаларының нәтижесінде Ахмет Вефик паша, Сүлейман Хүсну паша, Али Суави және Шемседдин Сами секілді ғалымдар Шыңғыс хан мен моңғол мемлекеттері туралы зерттеулерге кірісті. Олардың ішінде Ахмет Вефик пашаның Эбуғази Баһадүр ханның «Шежіре-и түрік» еңбегін шағатай тілінен аударуы және Али Суавидің Хиуа хандығына қатысты еңбектері ерекше аталады (Yinanç 1940; Mordtmann 1877).

Шыңғыс хан мен Алтын Орда түркішіл идеология аясында қайта бағаланып, тарихи және мәдени мұра ретінде алға шығарылған. Осман тарихшылары мен ойшылдары Шыңғыс ханның саясатын түркі мемлекеттік дәстүрі мен әлемдік билік ұғымымен байланыстырып қарастырған. Осы үдерісте Алтын Орда түркі тарихи санасында орталық мысал ретінде ұсынылған.

Бұл дәуірде Шыңғыс хан мен Темір туралы түсініктің өзгеруі түрікшілдік қозғалысының дамуымен тікелей байланысты болды. Ресейдің Түркістанды отарлауына қарсы Османлы мемлекетінде түркі халықтарының тарихына деген қызығушылық артты. Леон Кахунның *Générale à l'Histoire de l'Asie* атты еңбегі османлы тарихнамасына елеулі ықпал етті (Cahun 2006).

XX ғасырдың басында түрік ұлттық оянуымен қатар, исламға дейінгі түрік тарихын зерттеу кең өріс алды. Екінші конституциялық монархия жарияланғаннан кейін ресейлік түркі ғалымдарының еңбектері Османлыда таралып, ұлттық сананы нығайтуға үлес қосты. Түрікшіл зиялылар Шыңғыс ханды түркі тайпаларын бір саяси бірлікке топтастырған тарихи тұлға ретінде сипаттап, оны «алтын ғасырдың» белгісі ретінде көрсетті (Yinanç 1940).

Осы кезеңде Юсуф Ақчураның мақалалары айрықша маңызға ие болды. Ол Шыңғыс ханның түрік тарихындағы орнын қайта бағалап, оны түрік халқының ортақ тарихының бір бөлігі ретінде қарастыруды ұсынды (Akçura 1909).

Түрік ұлттық тарихи сананы қалыптастыруда Шыңғыс және мұрагерлерінің рөлі. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін құрылған жаңа Түркия Республикасында түркі әлемі мен Түркістан мәселелері білім беру реформаларының, ұлттық сананы қалыптастырудың негізгі тақырыптарының біріне айналды. Тарих, тіл, мәдениет және фольклор салаларындағы зерттеулер жаңа мемлекеттің мәдени саясатының басты бағыттарының бірі болды.

Жаңа республиканың мәдени және идеологиялық тұжырымдамасы исламға дейінгі түркі тарихымен байланыста, біртұтас әрі өзара са-

бақтас ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға бағытталды. Азиядағы түркілердің терең тарихи тамырын тану зайырлы мемлекет құруға қажетті сананы нығайтудың маңызды құралына айналды. Осылайша ұлттық тарихнаманың басты ерекшелігі – әулеттік емес, ұлттық негізге сүйенуі болды (Berkes 2008).

Түрік Республикасының алғашқы жылдарында жазылған тарих кітаптарында Алтын Орда саяси жүйесі, экономикалық құрылымы және мәдени ықпалы, әсіресе түрік ұлтының Еуразиядағы рөлін көрсету мақсатында қолданылған. Осы кезеңде Шыңғыс хан бейнесі тек жаулап алулары арқылы емес, түркі мемлекеттілік дәстүрін әмбебап перспективада біріктірген көшбасшы ретінде қарастырылған. Бұл тәсіл түрік тарихи санасының толық әрі жан-жақты түсінілуіне мүмкіндік берген.

Ұлттық тарих жазуында Алтын Орда мен Шыңғыс ханның тек әскери көшбасшылығы ғана емес, сонымен қатар түрік мәдениеті, экономикасы және мемлекеттік дәстүрге қалдырған тұрақты әсерлері де жүйелі түрде зерттелген. Мысалы, Осман дәуірі хроникаларында Алтын Орда мемлекетіде көбінесе сыртқы қауіп немесе дипломатиялық актор ретінде бейнеленсе, ұлттық тарихнамада Алтын Орда түрік бірегейлігіне қосқан үлесі арқылы алға шығарылған. Бұл тарих жазуда парадигмалық өзгеріс туғызды: енді тарих тек оқиғалардың тіркелуі емес, ұлттың бірегейлігін және мемлекеттілік дәстүрін қалыптастыратын құрал болып саналған.

Шыңғыс хан мен Алтын Орда Мемлекетінің ұлттық тарих перспективасындағы бейнесі. Түрік Республикасының тарих жазуында тарихи тұлғалар мен мемлекеттер ұлттық сананы қалыптастырудағы рөлдері тұрғысынан бағаланған. Бұл кезеңде жүргізілген тарихи зерттеулер ұлттық мемлекеттің негізін қалау мақсатында ұлттық тарихты жүйелеуге бағытталды. Ататүрік дәуірінде Юсуф Ақчураның идеялары республикалық тарихнамаға үлкен ықпал етті. Ақчураның Шыңғыс хан туралы еңбектері Османлы кезеңінде жарияланғанымен, жаңа республиканың ғылыми бағдарын айқындаған басты дереккөздердің біріне айналды (Akçura 1909).

Түрік Республикасының алғашқы жылдарында жүргізілген ұлттық тарих зерттеулері түрік ұлтының тарихи түп-тамырларын және мемлекеттілік дәстүрін көрсетуге бағытталған. Осы кезеңде Шыңғыс хан мен Алтын Орда түрік тарихнамасында орталық орынға ие болған.

Алтын Орда батыстағы түріктердің саяси және мәдени қатысуын көрсететін үлгі ретінде қарастырылған. Республика дәуірінің тарихшылары Алтын Орда басқару жүйесін, мәдени ықпалын және экономикалық ұйымдастырылуын зерттеп, бұл мәліметтерді түрік ұлттық бірегейлігінің қалыптасуына үлес қосатындай түрде түсіндірген.

Осы кезеңдегі академиялық зерттеулер Алтын Ордадың түркі мемле-

кеттілік дәстүріне қосқан үлесін және Шыңғыс ханның стратегиялық әрі саяси көзқарасын, хандық жүйесі мен басқаруды, мәдени өзара ықпалды және түрік бірегейлігін егжей-тегжейлі талдаған.

1931 жылы орта мектептерге арналған төрт томдық тарих оқулығында Шыңғыс хан «ұлы мемлекет қайраткері» ретінде бағаланды. Оның әскери жорықтары «Шыңғыс жорықтары» деген атпен жүйеленді. Бұл еңбекте құрылған империя «түрік-моңғол мемлекеті» деп аталды (Gündoğdu 2021).

М. Фуад Көпрүлү де өз еңбектерінде Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының тарихтағы рөліне тоқталып, олардың түркі өркениетінің дамуындағы орнын атап көрсетті. Ол моңғол дәуірін түрік тарихының ажырамас бөлігі ретінде қарастырып, әсіресе түркі тілі мен әдебиетінің өркендеуін ерекше бағалады (Köprülü 1943).

Зерттеушілердің ішінде Зәки Велиди Тоған ең терең және түпнұсқалық пайымдаулар ұсынды. Ол Шыңғыс хан құрған заң жүйесін (Йасақ) ислам әлемінде жаңа дәуір бастаған құқықтық құрылым ретінде бағалады. Тоғанның пікірінше, ислам елдерінің Ресейге бағынышты болуына басты себеп – олардың Йасақ жүйесінен бас тартып, шарифатқа қайта оралуы еді. Тоған бұл заң жүйесінің Османлы мемлекетінде де белгілі бір кезеңде қолданылғанын атап өтті (Togan 1981).

Тоған еңбектерінде моңғол дәуіріндегі қала өмірінің, сауданың және мәдени алмасудың дамуына да назар аударады. Оның пікірінше, моңғолдар дәуірі тек қана шапқыншылық кезеңі емес, сонымен қатар ақша экономикасының дамып, Шығыс пен Батыс арасындағы мәдени ықпалдастықтың күшейген уақыты болды (Togan 1981).

Кейінгі зерттеушілер арасында Ибрахим Кафесоғлу түріктер мен моңғолдардың этникалық тұрғыдан бөлек екенін, ал ортақ сөздердің тек көршілестік әсерінен пайда болғанын дәлелдеді (Kafesoğlu 1953). Абдулкадир Инан болса, моңғолдар мен түркі халықтарының діни сенімдері мен мәдениетін салыстырмалы тұрғыдан қарастырды (İnan 1988). Ақдес Нимет Құрат Шыңғыс империясын «түрік-моңғол мемлекеті» ретінде қарастырып, Алтын Орданың түрік және әлемдік тарихтағы орнын айқындады (Kurat 1972).

Тоғанның шәкірті Мұстафа Қафалының еңбектері де түрік тарихнамасында Шыңғыс хан ұрпақтарының орны мен ықпалын айқындауға бағытталды (Gündoğdu 2021).

Жаңа Түрік Республикасының мәдени саясаты және тарихи мұраның нақты көрінісі. 1934 жылы қабылданған «Тег туралы заңнан» кейін Шыңғыс, Темір, Ноян, Шағатай, Илхан, Барлас, Алтан сияқты есімдер фамилия ретінде кеңінен қолданылды. Бұл үрдіс түрік ұлттық жадында

Шыңғыс хан мұрасының айрықша орны бар екенін көрсетті (Gündoğdu 2021).

Ататүрік дайындаған мемлекеттік рәміздер жүйесінде де Шыңғыс мұрасы көрініс тапты. Мысалы, президенттік елтаңбада бейнеленген 16 жұлдыз түркі тарихында құрылған ұлы мемлекеттерді білдіреді. Олардың қатарында Алтын Орда мен Әмір Темір мемлекеті де бар.

Шыңғыс хан мұрагерлерінің бірі Әмір Темір туралы да Ататүрік оң көзқарас қалыптастыруға тырысты. Османлы дәуірінде жағымсыз сипатта бейнеленген Темір тұлғасына лайықты баға беру мақсатында, Анкара шайқасы өткен аймақтағы тарихи орындарға Темір дәуірінің маңызды қайраткерлерінің есімдері берілді.

Қырғи-қабақ соғыс аяқталғаннан кейін түркі әлемінің жаңа тұтастану үдерістері Шыңғыс хан мұрасына деген қызығушылықты қайтадан күн тәртібіне шығарды. Дегенмен, бұл тақырыпта егжей-тегжейлі монографиялар әлі де жеткіліксіз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Шыңғыс ханның тарих сахнасына шығуы түркі тайпалары үшін жаңа дәуірдің есігін ашты. Батыс түрікшіл өкіл ретінде Оғыз тайпаларының моңғолдармен кездесуі XI ғасырда басталып, Моңғол-Батыс түрік қатынастары Салжұқ дәуірінде жалғасты. Анадолы Салжұқтары мен Османлы мемлекеттері Шыңғыс мұрагерлерімен көп өлшемді қатынас орнатты.

Алтын Орда Дешті Қыпшақта Византияға қарсы байланысқан, ал Ильхандықтар Кавказ және Таяу Шығыс үшін күрес жүргізді. 1243 жылғы Коседаг шайқасы Анадолы Салжұқ мемлекетін ыдыратып, кейін Ильхан билігі ауыр салық салды. Осман империясы кезеңінде кейбір дұшпандық жалғасты, әсіресе II Байезидтің Анкара шайқасында тұтқынға түсуі кезінде. Ерте және классикалық Осман хроникаларында Шыңғыс ұрпақтары жағымсыз сипатталған.

Шыңғыс хан бүкіл әлемге әсер еткен көшбасшы болды; орталықтандырылған басқару жүйесі, мәдениет пен сәулетке ықпалы, Азия саяси тарихындағы белсенді орны айқын көрінді. Алтын Орда – түркі саяси және мәдени ықпалдың үлгісі, Еуразия далаларында түркі бірлігінің орталығы ретінде бағаланды.

Ататүрік дәуірінен бастап Шыңғыс хан мен оның мұрагерлері жайындағы зерттеулер объективті сипатқа ие болды. Ұлттық бірегейлікті қалыптастыру жолында Шыңғыс ұғымы оның этникалық шығу тегінен тыс, түрік әлеміне қосқан тарихи, саяси және мәдени қызметтерімен бағаланды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Шыңғыс хан бүкіл әлемге және қоғамға әсер еткен көшбасшы болды; ол азиялық халықтарға әкелген

әскери, экономикалық және саяси өзгерістер уақыт өте келе басқа аймақтарға да тарады. Сонымен қатар, ол орталықтандырылған басқару жүйесін құру арқылы әлемдік көзқарас қалыптастырды, мәдениет пен сәулетке ықпал етті, сондай-ақ Азияның саяси тарихында белсенді орын алды.

Алтын Орда - түріктердің тарих сахнасындағы маңызды саяси және мәдени құрылымдарының бірі. Қазіргі түрік тарихында ол мемлекеттік тәжірибе, мәдени бірегейлік және экономикалық белсенділікті тұрғысынан үлгі болып есептеледі. 1920–1930 жылдардағы зерттеулерде Шыңғыс хан мен Алтын Орда түрік ұлттық тарихы мен мемлекеттік дәстүрдің үлгісі ретінде қарастырылғаны айқын байқалады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Akçura, Y. 1909. "Müverrih Lehon Cahun ve Muallim Barthold'a Göre Cengiz Han." *Türk Yurdu*, no. 1: 17.

Âşıkpaşazade. 2013. *Âşıkpaşazade Tarihi (1285–1502)*. Edited by Necdet Öztürk. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Barthold, V. V. 1984. *İslam Medeniyeti Tarihi*. Edited by Fuat Köprülü. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Berkes, N. 2008. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Edited by Ahmet Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Cahen, C. 1988. *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişleri (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*. Translated by Yaşar Yücel. İstanbul.

Cahun, L. 2006. *Asya Tarihine Giriş: Kökenlerden 1405'e, Türkler ve Moğollar*. Translated by Sabit İnan Kaya. İstanbul.

Çınar, S. 2017. "Osmanlı Devleti'nde Geleneksel Oğuz Veraseti Üzerine." *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 14: 313–334.

Чынар, С. 2021. «История изучения древнетюркского времени в период Османской империи и Турецкой Республики: историографический аспект». В *Ancient and Medieval Archaeology of Central Asia: Continuity and Transformation of Cultures*, 69–77. Almaty: Al-Farabi University.

Чынар, С., және Гүндөғду А. 2021. «Османлы тарихи төлқұжаттарында Дешті Қыпшақ аумағы және Сарайшық қалашығы». *Bulletin of History* 102 (3): 48–57. <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.05>.

Georgeon, F. 1986. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*. Translated by Alev Er. Ankara: Yurt Yayınları.

Gündoğdu, A. 2021. "Türkiye ve Türk Dünyası Tarihinde Cengiz ve Halefleri Algısı." In *Cengiz Han ve Mirası*, 79–110. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

İnan, A. 1998. "Destan-ı Nesli Cengiz Han Kitabı Hakkında." In *Makaleler ve İncelemeler*, vol. 1, 198–206. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kafesoğlu, İ. 1953. "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 5 (8): 105–136.

Карамзин, Н. М. 2003. *История государства Российского*. Санкт-Петербург: Золотой век.

Köprülü, M. Fuat. 1943. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri." *Belleten* 7 (28): 219–303. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kurat, A. N. 1940. "Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlık ve Bitikler." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (Tarih Serisi 1)*: 221.

Kurat, A. N. 1972a. IX–XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Kurat, A. N. 1972b. Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Mordtmann, A. D. 1877. Stambul und das moderne Türkenthum. Leipzig.

Suavi, A. 1873. Le Khiva et chez l’auteur Ali Suavi. Paris.

Yinanç, M. H. 1940. “Tanzimat’tan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik.” In *Tanzimat I*, 170. İstanbul.

Togan, Z. V. 1969. Çengiz Han (1155–1227). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Togan, Z. V. 1981. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. 3rd ed. İstanbul: Enderun Kitabevi.

REFERENCES:

Akçura, Y. 1909. “Müverrih Lehon Cahun ve Muallim Barthold’a Göre Cengiz Han” [Genghis Khan According to the Historian Léon Cahun and Teacher Barthold]. *Türk Yurdu*, no. 1: 17.

Ashikpashazade. 2013. *Osmanlı Tarihi 1285–1502* [History of the Ottomans 1285–1502]. Edited by N. Öztürk. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Barthold, V. V. 1984. *İslam Medeniyeti Tarihi* [History of Islamic Civilization]. Edited by F. Köprülü. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Berkes, N. 2008. *Türkiye’de Çağdaşlaşma* [Modernization in Turkey]. Edited by A. Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Cahen, C. 1988. *Türklerin Anadolu’ya İlk Girişleri (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)* [The First Entry of the Turks into Anatolia (Second Half of the 11th Century)]. İstanbul.

Cahun, L. 2006. *Asya Tarihine Giriş: Kökenlerden 1405’e, Türkler ve Moğollar* [Introduction to the History of Asia: From Origins to 1405, Turks and Mongols]. Translated by S. İ. Kaya. İstanbul.

Çınar, S. 2017. “Osmanlı Devleti’nde Geleneksel Oğuz Veraseti Üzerine” [On Traditional Oghuz Succession in the Ottoman State]. *Milel ve Nihal* 14: 313–334.

Çınar, S. 2021. «İstoriya izuchenija drevnetjurkskogo vremeni v period Osmanskoy imperii i Tureckoy Respubliki: istoriograficheskiy aspekt». [History of the Study of the Ancient Turkic Period in the Ottoman Empire and the Turkish Republic: Historiographical Aspect]. In *Ancient and Medieval Archaeology of Central Asia: Continuity and Transformation of Cultures*, 69–77. Almaty: Al-Farabi University.

Çınar, S., and A. Gündoğdu. 2021. “Deşt-i Kıpçak Aumağı ve Sarayşık Qalashygy Osmanly Tarihi Belgelerinde” [The Desht-i Kipchak Region and Sarayshyk City in Ottoman Historical Documents]. *Bulletin of History*, no. 103: 40–55.

Georgeon, F. 1986. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri* [The Origins of Turkish Nationalism]. Translated by A. Er. Ankara: Yurt Yayınları.

Gündoğdu, A. 2021. “Türkiye ve Türk Dünyası Tarihinde Cengiz ve Halefleri Algısı” [Perception of Genghis Khan and His Successors in Turkish and Turkic World History]. In *Cengiz Han ve Mirası* [Genghis Khan and His Legacy], 79–110. Ankara.

İnan, A. 1998. “Destan-ı Nesli Cengiz Han Kitabı Hakkında” [On the Book Genealogy of Genghis Khan]. In *Makaleler ve İncelemeler*, vol. 1, 198–206. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kafesoğlu, İ. 1953. “Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi” [The Mongols and the Genghis Issue in Turkish History]. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 8: 105–136.

Karamzin, N. M. 2003. *Istoriya Gosudarstva Rossiyskogo* [History of the Russian State]. Saint Petersburg: Zolotoy Vek.

Köprülü, M. F. 1943. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Etnik Menşei Meseleleri” [The Ethnic Origins of the Ottoman Empire]. *Belleten* 7 (28): 219–303.

Kurat, A. N. 1940. “Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarluk ve Bitikler” [Documents of the Golden Horde, Crimea and Turkestan Khanates in the Topkapı Palace Archive]. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Tarih Serisi I*: 221–240.

Kurat, A. N. 1972a. IX–XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri [Turkic Tribes and States in the Northern Black Sea Region in the 9th–18th Centuries]. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Kurat, A. N. 1972b. *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar* [History of Russia from the Beginning to 1917]. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Mordtmann, A. D. 1877. *Stambul und das Moderne Türkenthum* [Istanbul and Modern Turkishness]. Leipzig.

Suavi, A. 1873. *Le Khiva* [Khiva]. Paris.

Yinanç, M. H. 1940. “Tanzimat’tan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik” [Historiography from the Tanzimat to the Constitutional Period]. In *Tanzimat I*, 170–190. İstanbul.

Togan, Z. V. 1969. *Çengiz Han (1155–1227)* [Genghis Khan (1155–1227)]. İstanbul.

Togan, Z. V. 1981. *Umumi Türk Tarihine Giriş* [Introduction to General Turkic History]. İstanbul: Enderun Kitabevi.

IRSTI
03.15

Vugar Abdullayev Sardar oglu

PhD in Art Studies, National Museum of History of Azerbaijan,

Lecturer, Baku Slavic University,

Baku, Azerbaijan

e-mail: raguv@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4403-8778>

THE SECOND WORLD WAR: AZERBAIJANI EMIGRANT LEGIONNAIRES AND THE GERMAN PRESS (BASED ON DOCUMENTS FROM THE BERLIN FEDERAL ARCHIVES)

Abstract. This article examines Azerbaijani- and German-language press publications issued in Germany during World War II, based on documents from the Berlin Federal Archives. The study focuses on Azerbaijani émigré legionnaires who fought alongside German forces, highlighting their military activities, courage, and sacrifices. Selected excerpts from articles written by the legionnaires themselves provide insight into their perspectives, experiences, and motivations, particularly their opposition to the Soviet regime and Bolshevism.

Since the period of Imperial Russia, Azerbaijani émigrés in Germany had contributed to the press, informing the German public about Azerbaijan's political and social realities. During World War II, captured Azerbaijani soldiers often joined the German army and reported their front-line achievements through various publications. This study analyzes Azerbaijani-language newspapers, including Azerbaijan Gazetesi (1943–1945), Azerbaijan Lejyonu, and Legioner, as well as German newspapers such as Berliner Börsen-Zeitung, Grüner Tageblatt, and Mein Frankische Zeitung. The findings illustrate how Azerbaijani legionnaires' activities and narratives were represented in wartime German media, contributing to a better understanding of their historical role.

Keywords: *World War II, German press, Azerbaijani legionnaires, émigré publications, military history.*

Вугар Абдуллаев Сардар оғлы

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС: ӘЗЕРБАЙЖАН ЭМИГРАНТ ЛЕГИОНЕРЛЕРІ ЖӘНЕ НЕМІС БАСПАСӨЗІ (БЕРЛИН ФЕДЕРАЛДЫҚ МҰРАҒАТТАРЫНЫҢ ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Бұл мақала Берлин Федералдық мұрағаттарының құжаттарына сүйене отырып, Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Германияда шығарылған әзербайжан және неміс тілдеріндегі баспасөз басылымдарын қарастырады. Зерттеу неміс әскерлерімен бірге шайқасқан әзербайжан эмигрант легионерлеріне арналған, олардың әскери қызметі, батылдығы мен құрбандықтарына назар аударады. Легионерлердің өздері жазған мақалалардан алынған таңдамалы үзінділер олардың көзқарастары, тәжірибелері мен мотивациялары, әсіресе кеңестік режим мен большевизмге қарсылықтары туралы жан-жақты түсінік береді.

Империялық Ресей кезеңінен бастап Германиядағы әзербайжан эмигранттары баспасөзге үлес қосып, неміс қоғамында Әзербайжанның саяси және әлеуметтік өмірімен таныстырып отырды. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде тұтқынға алынған әзербайжан сарбаздары көп жағдайда неміс әскері қатарына қосылып, майдандағы жетістіктерін түрлі басылымдар арқылы жариялап отырған. Бұл зерттеу әзербайжан тіліндегі газеттерді, соның ішінде Azerbaijan Gazetesi (1943–1945), Azerbaijan Lejyonu және Legioner, сондай-ақ Berliner Börsen-Zeitung, Grüner Tageblatt және Mein Frankische Zeitung сияқты неміс газеттерін талдайды. Зерттеу нәтижелері әзербайжан легионерлерінің қызметі мен әңгімелерінің соғыс кезіндегі неміс БАҚ-да қалай жарияланғанын көрсетеді, бұл олардың тарихи рөлін толық түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: *Екінші дүниежүзілік соғыс, неміс баспасөз, әзербайжан легионерлері, эмигранттық басылымдар, әскери тарих.*

Вугар Абдуллаев Сардар оғлы

ВТОРАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА: ЛЕГИОНЕРЫ-ЭМИГРАНТЫ ИЗ АЗЕРБАЙДЖАНА И НЕМЕЦКАЯ ПРЕССА (НА ОСНОВЕ ДОКУМЕНТОВ ИЗ ФЕДЕРАЛЬНОГО АРХИВА В БЕРЛИНЕ)

Аннотация. В данной статье на основе документов из Федерального архива в Берлине рассматриваются публикации в азербайджано-язычной и немецкоязычной прессе, выходившие в Германии во время Второй мировой войны. Исследование посвящено азербайджанским легионерам-эмигрантам, сражавшимся на стороне немецких войск, и освещает их военную деятельность, мужество и самопожертвование.

Отдельные выдержки из статей, написанных самими legionерами, дают представление об их взглядах, переживаниях и мотивах, в частности об их противостоянии советскому режиму и большевизму. Еще со времен царской России азербайджанские эмигранты в Германии вносили вклад в работу прессы, информируя немецкую общественность о политических и социальных реалиях Азербайджана. Во время Второй мировой войны пленные азербайджанские солдаты часто вступали в немецкую армию и сообщали о своих достижениях на передовой через различные публикации. В данном исследовании анализируются газеты на азербайджанском языке, в том числе «Azerbaijan Gazetesi» (1943–1945), «Azerbaijan Lejyonu» и «Legioner», а также немецкие газеты, такие как «Berliner Börsen-Zeitung», «Grüner Tageblatt» и «Mein Frankische Zeitung». Полученные результаты показывают, как деятельность и рассказы азербайджанских legionеров освещались в немецких СМИ военного времени, что способствует лучшему пониманию их исторической роли.

Ключевые слова: Вторая мировая война, немецкая пресса, азербайджанские legionеры, эмигрантские издания, военная история.

INTRODUCTION

On 22 June 1941, German forces launched a large-scale invasion of the Soviet Union without any formal declaration of war. This attack marked the beginning of the Operation Barbarossa, one of the most significant military campaigns of World War II. Notably, only two years earlier, on 23 August 1939, the Molotov–Ribbentrop Pact—also known as the German–Soviet Non-Aggression Pact—had been signed between the Soviet Union and Nazi Germany. The agreement was concluded by Joseph Stalin, Vyacheslav Molotov, and Joachim von Ribbentrop.

The war, which lasted for several years and resulted in immense human and material losses, has been widely examined in historical literature and represented in numerous documentary and feature films. During the war years, the Azerbaijani people demonstrated remarkable resilience and determination. Azerbaijani soldiers and civilians displayed exceptional courage and dedication both on the front lines and on the home front.

Among the prominent figures whose bravery became part of historical memory are Hazi Aslanov, Israfil Mammadov, and Mehdi Huseynzade, who distinguished themselves through acts of extraordinary heroism during the war.

In recent years, Russia has largely framed the victory over fascism within its own national narrative. On 9 May 2025, the 80th anniversary of the victory was commemorated in a large military parade held at Red Square in Moscow.

However, this victory cannot be attributed solely to Russia; it was the result of the collective efforts of all republics that constituted the Soviet Union at the time, including Azerbaijan (Shabanova, Khayala Fakhri 2026).

In particular, the strategic importance of Azerbaijani oil during World War II demonstrates the crucial role played by Azerbaijan in the war effort. Indeed, it is widely recognized that the rich oil resources and mineral wealth of Azerbaijan constituted a significant factor in the military plans of Adolf Hitler when launching the invasion of the Soviet Union.

For Azerbaijan, the outbreak of the war was largely unexpected. The sudden beginning of hostilities—partly influenced by strategic miscalculations in the policies pursued by Joseph Stalin—resulted in the loss of many Azerbaijani lives and the capture of numerous soldiers during the initial stages of the conflict.

Moreover, resentment toward the Soviet regime - responsible for the collapse of the Azerbaijan Democratic Republic - combined with widespread dissatisfaction with Bolshevism, the atmosphere of fear created by the mass repression and purges intensifying from 1937 onward, and the propaganda disseminated by German forces at the front, contributed to the conditions under which many Azerbaijani soldiers came to fight on the German side against the Soviet Union.

During this period, several Azerbaijani intellectuals made significant efforts to organize Azerbaijani prisoners of war within the German army as a separate legion. Among the most prominent figures were Mahammad Amin Rasulzade and Major Abdurrahman Fatalibeyli Dudanginski. Rasulzade, together with the delegation he headed, met with Adolf Hitler and undertook initiatives aimed at saving Azerbaijani prisoners of war from the danger of mass execution (Yaqublu 2014).

At the same time, Fatalibeyli Dudanginski - Rasulzade's close associate had participated in the war as a former Soviet officer. After being captured by German forces in the Baltic region, he personally witnessed the harsh conditions and severe treatment imposed on prisoners in the camps. Following his release from captivity, he developed the idea of establishing an Azerbaijani Legion and decided to assume leadership of this formation. It is known that in 1941 he addressed a letter to Adolf Hitler concerning this proposal. Upon the recommendation of Alfred Rosenberg, Hitler issued an order on 22 December 1941 authorizing the formation of a legion composed of Azerbaijanis (Jafarli 2003).

Fatalibeyli, who deeply loved his people and homeland and was willing to risk his life for them, fought alongside Azerbaijani legionnaires with the aim of protecting Azerbaijani prisoners of war and resisting the Bolshevik ideology he strongly opposed.

RESEARCH OBJECTIVE

The main objective of this study is to examine articles published in Azerbaijani- and German-language press outlets in Germany during World War II that address the activities of Azerbaijani legionnaires. Given the existing knowledge about the émigré press reflecting the activities of Azerbaijani political émigrés, particular attention is devoted to publications focusing on the daily lives of the legionnaires and their activities on the front lines during the war years.

In line with this objective, research was conducted at the German Federal Archives located in Berlin. The archival materials obtained through this research were analyzed within the framework of the present article.

The primary motivation for writing this article stems from the fact that, to date, information concerning the activities of Azerbaijani legionnaires in the German press has rarely been encountered in periodical publications.

RESEARCH METHODOLOGY

The present article is based on the examination of articles published in German press outlets during World War II that addressed the activities of Azerbaijani legionnaires and were written directly by the legionnaires themselves. Within this framework, Azerbaijani- and German-language newspapers published in Germany during the relevant period were systematically analyzed.

For this purpose, research was conducted at the German Federal Archives located in Berlin, Germany. Archival materials provided by the archive were examined, including articles published between 1943 and 1945 in the newspapers *Azerbaycan*, *Azerbaycan Lejyonu*, *Legioner*, *Berliner Börsen-Zeitung*, *Grüner Tageblatt*, and *Main-Frank Zeitung*. These materials were translated into Azerbaijani Turkish and analyzed in detail.

The present study was prepared on the basis of these sources (German Federal Archives, Bundesarchiv F.V. 1255, 1483, F.V. 1255).

The military successes achieved by Azerbaijani soldiers at the front were also reflected in the German press of the period. Some of the articles published in these newspapers were written directly by Azerbaijani legionnaires themselves (German Federal Archives, Bundesarchiv F.V. 1255, 1483, F.V. 1255).

RESULTS AND DISCUSSION

Prior to the war, several important publications of the Azerbaijani émigré intelligentsia were issued in Germany. Among these were the newspaper *Azerbaycan* (1932), the Azerbaijani Turkish-language journal *Kurtulus* (1934),

and the newspaper *Istiklal*, which in the same year was published both in Azerbaijani and German. These publications served as significant platforms for Azerbaijani émigré intellectuals.

Within the pages of these periodicals, prominent figures such as Mahammad Amin Rasulzade, Jeyhun Hajibeyli, Alimardan bey Topchubashov, Akbar aga Sheikhlislamov, Ahmad bey Agaoglu, Ali bey Huseynzade, Fatali khan Amirjan, Seyid Tekiner, and Abdurrahman Fatalibeyli Dudanginski published numerous articles aimed at introducing the history, national spirit, and cultural heritage of the Azerbaijani people to the German public.

In the work *Azerbaijan Muhacir Matbuati*, Prof. Yaqublu provides detailed information on newspapers and journals published by Azerbaijani intellectuals in various countries—particularly in Germany—following the collapse of the Azerbaijan Democratic Republic (Yaqublu 2014). The author examines articles published in the newspaper *Istiklal* and offers the following evaluation regarding the journal *Kurtulus* (*«This journal also had a German-language supplement, which informed the German public about Azerbaijan's national struggle for independence»*), which was also issued in Germany during the same period:

The study entitled *Milli Istiqlal Motivleri in Azerbaijani Emigre Poetry* by Badirkhan Ahmadli examines a broad historical period, focusing on the literary activities of Azerbaijani intellectuals who emigrated to Germany from the 1920s onward, as well as their creative production during the years preceding World War II (Ahmadli 2017).

The section of the work titled «Legion Literature» (2.2, p. 90) is devoted to poems written by legionnaire émigrés and the themes explored in these works, including longing for the homeland and mother («Vatan–Ana hasreti»), victory («Zafer»), and Nowruz («Nevruz»). The study also includes poems by the legendary hero Mehdi Huseynzade, providing selected examples to illustrate these literary contributions.

Articles about Azerbaijani legionnaires published in newspapers and journals in Germany during World War II also raise the issue of the legionnaires' cooperation with the German press. However, due to the limited information available in secondary sources, a written request was submitted to the Bundesarchiv (German Federal Archives, Berlin). Newspaper articles and documents obtained from the archive have been analyzed in this study (Bundesarchiv F.V. 1255, 1483, F.V. 1255).

One of the publications examined, archived in Berlin under the reference «Okwfrist WPr-IV C6 Nr. 3/ (59)» (Berlin Federal Archives, 1943–1945), is an issue of the Azerbaijan newspaper from 1943, consisting of six pages. On the front page, an article titled «Germany's Struggle is Our Struggle» was published.

The article states that historical experience had taught the Azerbaijani people to distinguish between friends and enemies, identifying the Bolshevik regime—perceived as a continuation of the Tsarist order—as an adversary. It notes that, although Germany had been an enemy during World War I, under the current wartime conditions it was regarded as a friend. Furthermore, the article emphasizes that Azerbaijani legionnaires fought against Bolshevism on the side of the German army and viewed Germany's struggle as aligned with their own. The text suggests that a victory in this war would also constitute a victory for Azerbaijan, whereas defeat would be a shared loss.

On the same front page, a photograph titled «Night Artillery Fire» is featured. The second and third pages contain reports from the front lines, as well as a message addressed to the people of Italy and assessments regarding the military situation in Japan.

In the 1943 German-language issue of the *Azerbaijan* newspaper, an article was published about the «Aslan» battalion, which was formed by Azerbaijani legionnaires. The text, written as a two-year activity report, lists only «Legioner Babashov» as the author (Berlin Federal Archives, Okwfst WPr-IV C6 Nr. 3/(59).

The article emphasizes that Azerbaijani legionnaires fought alongside German soldiers on the front lines, demonstrating remarkable courage despite all difficulties. It also highlights that the Azerbaijani people and homeland would not forget these heroes.

Another article in the newspaper is signed by «Legioner Aliyev» and is titled «*A New Unit Arriving for Training at the Front*». The text praises the courage and loyalty of the unit's command, as well as the solidarity among the soldiers. It argues that the heroism displayed during intense battles strengthened the «bonds of brotherhood» between Azerbaijani legionnaires and German soldiers. The article also notes that it was commendable for one soldier to voluntarily take the place of another who had fallen on the front lines. A photograph related to the Battle of Syracuse is included at the bottom of the article.

In another piece, the newspaper emphasizes that Azerbaijanis were fighting to liberate their homeland, which had been oppressed under Russian rule. It reports that individuals who rejected Soviet ideology were arrested by the NKVD (Narodnyy Komissariat Vnutrennikh Del – People's Commissariat for Internal Affairs). The text suggests that the legionnaires believed that failing to fight the enemy would result in a return to Soviet control.

At the end of the publication, the text notes *Azerbaijan Irtibat Karargahi's Organ – Issue 4/5 – 1943*, in connection with the First Congress of the Azerbaijani National Union, chaired by Major Fatalibeyli (Berlin Federal Archives 1943, No: 1255).

On the sixth and final page of the newspaper, Abdurrahman Fatalibeyli Dudanginski's article titled «Od Gelini» was published. In this piece, the naming of one of the Azerbaijani battalions after Javad Khan is discussed. The author also addresses the Azerbaijani people's struggle for freedom against the Tsarist and Bolshevik regimes and asserts that the «National Unity» movement would continue its fight against these regimes in the future.

Additionally, the 1 October 1944 issue of the Azerbaijan newspaper includes an article titled «What is the Situation at the Front?» which addresses military developments on the Western Front.

The article discusses the Bergmann and Tigerberg battalions, which were established in 1942. It notes that these units included Muslim legionnaires of Caucasian origin and highlights their successes in battles in the Western region, particularly in 1944. The text also refers to the Aslan battalion, which fought alongside German soldiers and is reported to have included 25,000–30,000 Azerbaijani fighters. The commander of this unit is identified as Major Abdurrahman Fatalibeyli Dudanginski.

According to Caner Arabaci, the publishing policy of the Azerbaijan newspaper can be summarized as follows: «Independence – to continue the struggle until independence is achieved; to awaken the national identity and dignity of the people oppressed by the Russians» (Arabaci 2012).

In a 1945 issue of the newspaper, an article titled «Heroic Azerbaijani Legionnaires in the City of Berlin» describes the actions of Azerbaijani legionnaires during an air raid on the Reich capital, Berlin. The text notes that, by chance, two Azerbaijani legion units (transport units) were present in the city during the attack. The commander of the units reportedly issued evacuation orders, and thanks to their intervention, property in certain buildings and items belonging to families in basements were saved. The article also states that German families whose property was unharmed expressed their gratitude to the Azerbaijani legionnaires.

At the end of the article written in German, the phrase «Serbest Gonullü Birlikler Komutaligi» (Free Volunteer Units Command) appears, indicating that a portion of the Azerbaijani legionnaires served under this command structure (Berlin Federal Archives 1943–1945, No: 1255).

Throughout World War II, the Azerbaijan newspaper consistently followed its editorial line by reporting news from the front lines and publishing articles about the activities and heroism of Azerbaijani legionnaires. In some cases, these articles included photographs of legionnaires who demonstrated acts of bravery.

Major Abdurrahman Fatalibeyli Dudanginski's speeches and statements, which conveyed examples of heroism displayed at the front, were also

published in the newspaper. These publications addressed not only Azerbaijani legionnaires but also German and other Caucasian legionnaires. It is evident that these articles aimed to boost morale and motivation among military units.

On the literary page of the newspaper, poems reflecting the theme of longing for the homeland were published, particularly texts expressing the emotions of émigré legionnaires. It is also noted that during the war years, the newspaper was distributed free of charge to émigré legionnaires (Ahmadli 2017).

Another publication providing information about the lives of Azerbaijani legionnaires during the war was the *Legioner* newspaper. Articles in this newspaper often used only the initials of the legionnaires' first and last names rather than full names.

Based on archival documents, a 1942 issue of *Legioner* includes statements indicating that numerous letters of congratulations were received from the German command and from legionnaires themselves. These letters expressed readiness for any sacrifice in the struggle for the homeland's freedom. The text also mentions that the second anniversary of the legion's founding would soon be celebrated and that hopes were held for victory in the third year. The article is signed S.R. (Berlin Federal Archives 1942, No: 1483).

Another report in the newspaper, written in German, concerns military awards given to Azerbaijani legionnaires in 1943. The report states that the commander of a German unit expressed gratitude to an Azerbaijani battalion that fought alongside German and Romanian units and demonstrated exceptional courage; on this occasion, awards were presented to the battalion members (Berlin Federal Archives 1943, No: 1483).

In a 1944 issue of the *Legioner* newspaper, an article notes that the second anniversary of the formation of the Azerbaijani Legion coincided with the Nevruz holiday. The text emphasizes that two years earlier, Caucasian soldiers had gained both military and moral recognition within the German army. It further highlights that thousands of volunteers, who were either familiar with Bolshevism, defected to the German side, or had been taken prisoner, joined the legion to fight against Bolshevism.

The article also attributes symbolic meanings to the three colors of the legion's flag: blue, red, and green. Blue is said to represent the sky and the Caspian Sea, red signifies loyalty and sacrifice for the homeland, and green symbolizes the mountains, forests, and abundance. The article is signed S.R.

Another article in the newspaper is titled «Azerbaijani Major Dudanginski, an Individual Active at the German Infantry School and Recognized as the

Freedom Leader of the Legion». The text describes Abdurrahman Fatalibeyli Dudanginski as an energetic leader with a strong sense of duty, clear and well-planned political views, who conducted activities requiring discipline and patience while relying on national strength. This article is signed Ibrahimoglu.

In a 1945 issue of the *Legioner* newspaper, an announcement requested that all Azerbaijanis residing in Germany report their personal information to the Caucasus Liaison Office, Azerbaijan Branch, located at Berlin W-35. The notice also stated that Azerbaijani individuals who had completed higher education but lost their documents could obtain new diplomas or certificates through examinations and were advised to contact the office accordingly. The announcement concluded by conveying best wishes to the legionnaires (Berlin Federal Archives 1945, No: 1255).

Archival documents also include another *Legioner* newspaper associated with the Azerbaijani Legion. An article published in this German-language newspaper reports that a commander named «Ali S.» managed his unit with care, was experienced, and was awarded a medal by the command for his demonstrated courage. The text further notes that legionnaires named Nagi, Hacibala, Oruc, and Mukhtar acted as brave and disciplined leaders, fighting decisively against the enemy. The article is signed Ibrahimoglu.

It should be noted that during World War II, legionnaires who wrote for Azerbaijani-language newspapers published in Germany also had the opportunity to publish their writings in the German press.

According to archival records in Berlin (F.V. 412), the *Berliner Börsen-Zeitung*, published at the Metropol Society (Berlin-Charlottenburg 2, No: 184), featured an article in the morning edition of 9 February 1943 titled «*Comrades Tested in the East – Azerbaijani Legion*» (Archive Document No: 1483).

The article reports that on Sunday, Azerbaijanis held a meeting in Berlin, during which the authorized representatives of all Azerbaijani groups decided to unite under the leadership of Major Abdurrahman Fatalibeyli Dudanginski of the Azerbaijani Legion. The decision included a call for Azerbaijani legionnaires fighting on various fronts to continue their determined struggle and maintain their fight against Bolshevism. The article is signed Oruc.

An article published in another German newspaper, *Grüner Tageblatt*, reports that the legionnaires carried out numerous successful military operations. The text notes that the legion consisted of both German and Azerbaijani soldiers and achieved significant voluntary successes on the Eastern Front. The article is signed Ibrahimoglu (Berlin Federal Archives 1943, No: 1483).

Archival documents also include the *Mainfrank Zeitung* (published in

Würzburg, 1 October 1944), referenced in record F.V. 1255. In the article titled «Heroic Volunteers of the Eastern Unit» (Berlin, 29 September 1944), it is stated that Azerbaijani legionnaires, serving within the 3rd Regiment, 2nd Battalion, fought courageously against the enemy and were recognized as deserving of awards for their actions (Berlin Federal Archives, F.V. 1255, No: 1483).

This study, based on the analysis of articles obtained from the Bundesarchiv (Berlin Federal Archives) in newspapers such as *Azerbaycan*, *Azerbaycan Lejyonu*, *Legioner*, *Berliner Börsen-Zeitung*, *Grüner Tageblatt*, and *Mainfrank Zeitung*, provides significant, albeit partial, insights into Azerbaijani émigré legionnaires during World War II.

The research successfully achieved its objectives by clarifying the motivations of Azerbaijanis who fought in the German army against the Soviet regime. These motivations are revealed more explicitly through articles written by the legionnaires themselves and published in the German press.

During this period, articles published in both Azerbaijani-language and German newspapers in Germany addressed the military activities of émigré legionnaires within the framework of courage and sacrifice. These publications are significant for illustrating how Azerbaijani legionnaires were represented within the political and ideological context of the time.

Within the framework of ongoing collaboration with the Berlin Federal Archives, it is anticipated that new documents will be obtained and evaluated in future studies, with the aim of sharing further insights with the academic community and readers (Berlin Federal Archives 1943–1945, No: 1255).

CONCLUSION

In conclusion, the examination of documents preserved in the Berlin Federal Archives demonstrates that Azerbaijani legionnaires occupied a visible place in both Azerbaijani- and German-language press publications issued in Germany during World War II. The analyzed newspapers and journals provide valuable information about the military activities, daily experiences, and ideological perspectives of these legionnaires, particularly their opposition to the Soviet regime and Bolshevism. Articles written by the legionnaires themselves offer important first-hand insights into their motivations, expectations, and understanding of the political circumstances of the period.

The study further reveals that wartime press publications served not only as sources of information but also as instruments for presenting the courage, sacrifices, and achievements of Azerbaijani legionnaires to both Azerbaijani and German audiences. Through reports, personal accounts,

speeches, and literary contributions, these publications reflected the role of the legionnaires within the broader political and military context of the war. The findings contribute to a more comprehensive understanding of Azerbaijani émigré activities during World War II and highlight the importance of press sources for reconstructing this aspect of history. At the same time, the research confirms that archival materials preserved in Germany remain an important source for further studies on Azerbaijani legionnaires and their representation in wartime media.

REFERENCES:

Ahmadli, B. 2017. Azerbaijani Emigrant Press: Formation, Problems, Personalities. Part 2. Baku: Elm ve Tehsil, 77–118.

Arabaci, C. 2012. “A Turkish Language Newspaper Published in Nazi Germany.” In Proceedings of the II International Azerbaijani Communication Symposium, 848–856. Bishkek.

Bundesarchiv (Berlin Federal Archives). n.d. Berliner Börsen Zeitung. Archive Document No. 1483.

Bundesarchiv (Berlin Federal Archives). n.d. Grüner Tageblatt. Archive Document No. 1483.

Bundesarchiv (Berlin Federal Archives). n.d. Mainfrank Zeitung. Archive Document No. F.V. 1255.

Bundesarchiv. n.d. “Digitised Records: Overview of Online Federal Archives Holdings.” <https://www.bundesarchiv.de/en/research-our-records/research-archive-material/digitised-records/> (accessed: 15.03. 2026)

Jafarli, M. 2003. Political Terror and the Fate of Azerbaijani Germans. Baku, 47–49.

Shabanova, K. i. n.d. “On the Issue of the Formation of the Azerbaijan Legion During World War II.” Research Summary, Baku State University. <https://arti.edu.az/wp-content/uploads/2024/01/NASCO-XXV-Humanitar-elmlər-2-ci-cild.pdf>. (accessed: 15.03. 2026)

“Legionary Publication at World War II: Azerbaijan Newspaper.” 2018. İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ikad/issue/75893/992331>. (accessed: 15.03. 2026)

“Azeri Lejyonu.” n.d. Yawiki. https://yandex.com.tr/yawiki/organization/Azeri_Lejyonu/. (accessed: 15.03. 2026)

“Caucasian Mohammedan Legion.” n.d. Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Caucasian_Mohammedan_Legion. (accessed: 15.03. 2026)

WWII Digital Archives. n.d. “Free Archives of the Second World War.” <https://www.wwiigitalarchives.org/>. (accessed: 15.03. 2026)

“Azerbaijan Legionu.” n.d. https://www.azerbaijans.com/content_1714_az.html. (accessed: 15.03. 2026)

“Foreign Prisoners of War and Internees of World War II in the Azerbaijan SSR in 1944–1950.” n.d. Journal of Regional History. <https://en.hpchsu.ru/archived-issues/the-journal-of-regional-history-v-4-no-2/foreign-prisoners-of-war-and-internees-of-world-war-ii-in-the-azerbaijan-ssr-in-1944-1950-number-loc/>. (accessed: 15.03. 2026)

Yaqublu, N. 2014. Azerbaijani Emigrant Press. Baku: Elmi ve Tehsil Neshriyati, 85–95.

Yaqublu, N. 2014. M.A. Rasulzade. Baku, 58–60

FTAXP
03.20:**Нуржан Конрбаев¹, Куралай Сейтказина²,
Жабай Қалиев³**

¹ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты, PhD
Астана, Қазақстан
e-mail: nurjan12.kz@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1284-3403>

²Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, т.ғ.к.
Астана, Қазақстан
e-mail: seitkazina_ko@enu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-3057-716>

³Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, п.ғ.к.,
Астана, Қазақстан
e-mail: kaliev_zhabai@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-7469-0396>

**ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ШЕТЕЛДЕРМЕН БАЙЛАНЫСЫ
(1991-2022 жж)**

Аңдатпа. Кіріспе. Бұл мақалада Түркістан облысының (Оңтүстік Қазақстан облысы 1992-2018 жж. – Автор.) шетелдермен түрлі саладағы байланыстары қарастырылады. Зерттеудің мақсаты Түркістан облысының 1991 жылдан мәдени, оқу-ағарту, өнеркәсіптік, ғылыми байланыстары және осы өңірге түрлі саладан салынған инвестициялар мақалада талданады. Түркістан облысына инвестиция салған шетелдік компаниялар мен жергілікті мемлекеттік, жеке ұйымдар арасындағы келісімдер қарастырылады. Материалдар мен әдістер зерттеудің деректік базасын Қазақстан Республикасы Президент архиві, Түркістан облысының мемлекеттік архивіндегі газеттер, бұхаралық ақпарат құралдарындағы тақырыптық мақалалар құрады. Мақаланы жүйелеп, сыни-талдау және оған баға беру, салыстырмалы-тарихи, логикалық, пән аралық талдау әдістері негізге алынды. Нәтижелер. Тақырыпты қарастыруда алынған нәтижелер мен қорытындылар зерттеу нысаны ретінде алынып отырған Түркістан облысының алыс-жақын шетелдермен және жекелеген қалалармен түрлі саладағы байланыстары қазіргі замандағы тарихтағы рөлін айқындауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижесінде Түркістан облысының жан-жақты байланыстары негізінде облыс бюджетіне шетелден көпте-

ген инвестициялар тартылды, халықтың әлеуметтік мәселелері шешіліп, тұрмысы түзелді. Түркістан қаласының түркі мемлекеттерімен бірге байланыстары талқыланды. Қорытынды. Мақалада қолданған архив құжаттары мен тақырыпқа қатысты зерттеулерді талдау нәтижесінде Түркістан облысының шетелдермен байланысы біршама сараланып облыстың іскерлік әлеуеті анықталды.

Түйін сөздер: Түркістан облысы, Түркия, университет, инвестиция, компания, халықаралық байланыс, сауда, экономика.

Нуржан Конрбаев, Куралай Сейтказина, Джабай Калиев СВЯЗИ ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ С ЗАРУБЕЖНЫМИ СТРАНАМИ (1991-2022 ГГ.)

Аннотация. Введение. В данной статье рассматриваются связи Туркестанской области (Южно-Казахстанская область в 1992-2018 гг. - Автор.) с зарубежными странами в различных сферах. Целью исследования является анализ культурных, образовательных, промышленно-научных связей Туркестанской области с 1991 года, а также изучение инвестиций, поступивших в этот регион из различных сфер, и их влияния на развитие региона. Рассматриваются соглашения между иностранными компаниями, инвестировавшими в различные отрасли области, и местными государственными и частными организациями. Материалы и методы исследования. Источниковедческую базу исследования составляют архивные данные, хранящиеся в архиве Президента, в государственном архиве Туркестанской области, а также тематические статьи в средствах массовой информации. В работе использованы методы системного анализа, критического осмысления, сравнительно-исторического анализа, логического и междисциплинарного подхода. Результаты. Полученные результаты и выводы позволили определить роль связей Туркестанской области с зарубежными странами и отдельными городами в различных отраслях в современном контексте истории. В результате исследования было установлено, что на основе разнообразных международных связей в регион были привлечены значительные инвестиции, решены социальные вопросы и улучшены условия жизни населения. Особенности связи города Туркестан с тюркскими государствами также обсуждаются. Заключение. Анализ архивных документов и исследований по теме показал, что связи Туркестанской области с зарубежными странами тщательно проанализированы, и выявлен бизнес-потенциал региона.

Ключевые слова: Туркестанская область, Турция, университет, инвестиции, компания, международные связи, торговля, экономика.

Nurzhan Konrbayev, Kuralay Seitzkazina, Jabay Kaliyev

RELATIONS OF THE TURKESTAN REGION WITH FOREIGN COUNTRIES (1991-2022)

Abstract. Introduction. This article examines the connections of the Turkestan region (South Kazakhstan region from 1992 to 2018 – N.K.) with foreign countries in various fields. The aim of the study is to analyze the cultural, educational, industrial, and scientific ties of the Turkestan region since 1991, as well as to study the investments coming into the region from different sectors and their impact on the region's development. The study also looks at agreements between foreign companies that have invested in various industries of the region and local government and private organizations. Materials and Methods. The source base of the research consists of archival data stored in the President's archive, the state archive of the Turkestan region, as well as thematic articles in the mass media. The study uses methods of systematic analysis, critical reflection, comparative-historical analysis, logical, and interdisciplinary approaches. Results. The obtained results and conclusions allowed for the determination of the role of Turkestan region's connections with foreign countries and specific cities in various industries in the modern historical context. The research revealed that based on various international connections, significant investments were attracted to the region, social issues were addressed, and the living conditions of the population were improved. The peculiarities of Turkestan city's connections with Turkic states are also discussed. Conclusion. The analysis of the archival documents and related research on the topic showed that the foreign relations of the Turkestan region have been thoroughly analyzed, and the region's business potential has been identified.

Keywords: *Turkestan Region, Turkey, university, investments, companies, international relations, trade, economy.*

КІРІСПЕ

Түркістан облысы (Оңтүстік Қазақстан облысы 1992-2018 жж. – Автор.) тарихы тереңде жатқан аймақ. Республиканың экономикалық ең негізгі аймақтарының бірі. Түркістан облысы ежелгі уақыттан Орта Азия мен Қазақстан тарихында ерекше орын алады. Бұл аймақтан Ұлы Жібек жолы өткендіктен көне заманнан басқа қалалармен, халықтармен, мемлекеттермен байланыстары жоғары болды. Осының негізінде сауда-саттық, алыс-беріс, саяси, әрі дипломатиялық байланыстар жақсы дамыды. Түркістан облысында ерте кезден суармалы егіншілік жақсы дамыған аймақ. Мұнда көкөніс, бақша дақылдары, егін шаруашылығы-

ның бірнеше түрлері сала-сала бойынша өсіріледі. Жалпы, XIX ғасырдың ортасына дейін Оңтүстік Қазақстан халқы негізінен жартылай көшпелі, жартылай отырықшы болды. Өзен көлдердің жағасындағы халықтар егін салса, жазық даладағылары мал шаруашылықтарымен айналысты. Кейде бір ауылда осы екі кәсіппен де айналысатын халықтар болды. Оңтүстік өңір ауа-райының қолайлығымен егін шаруашылығына да, мал шаруашылығына да өте ыңғайлы. Сонымен қатар, бұл аймақ қазіргі таңда алыс-жақын шетелдерден туристер көп келетін табиғаты сұлу және ауа-райы қолайлы жер. Өңірде XX ғасырдың басында салынған Орынбор-Ташкент темір жолы аймақтың дамуына ерекше ықпал жасады. Сонымен қатар, 1917 жылғы революциядан кейін салынған Түркісіб темір жолы мен автокөлік жолдарының салынуы нәтижесінде Оңтүстік Қазақстанның экономикалық-географиялық жағдайы түбегейлі өзгерді. Бұл темір жолдар мен көлік жолдары Оңтүстік өңірді Қазақстанның басқа аймақтарымен және Кеңес үкіметінің көптеген елдерімен байланыстар орнатуға септігін тигізді. Оңтүстік өңірде ең алғашқы зауыттар 1941 жылғы соғысқа дейін салынған болатын. Соғыстан кейін де өңірде көптеген өндіріс орындары салынып, аймақтың дамуына, халықтың әл-ауқатының артуына септігін тигізіп келеді. Оңтүстік Қазақстан басқа аймақтарға қарағанда инфрақұрылымы дамыған, өнеркәсіптік және ғылыми-мәдени жағынан алғанда да аса айшықты маңызды шаһарлардың бірі (Аяған 2005, 3).

Түркістан облысы Қазақстанның негізгі экономикалық аймақтарының бірі. Еліміздің оңтүстігінде орналасқан бұл аймақ бауырлас Өзбекстанмен шекаралас және Орта Азия мемлекеттеріне географиялық тұрғыда жақын бірегей аумақ. Қазақстан 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бері Түркістан облысының шетелдермен экономикалық байланыстары белсенді дамып, аймақтың және ұлттық экономиканың өсуіне ықпал етті. Түркістан (Оңтүстік Қазақстан) облысы Қазақстан мен шетелдер арасындағы экономикалық байланыстарды дамытуда маңызды рөл атқарады. 1991 жылдан аймақ экспорттық және импорттық байланыстарды белсенді дамытып, шетелдік инвестициялар тартып, Еуропа мен Азия арасындағы негізгі транзиттік орын болды. Шетелдік әріптестермен экономикалық ынтымақтастық жергілікті экономиканың өсуіне және дамуының жаңа мүмкіндіктерін жасауға ықпал етеді. Алдағы уақытта Түркістан облысы шетелдермен экономикалық байланысын одан әрі нығайтса, бұл өңірдің және Қазақстанның ұзақ мерзімді экономикалық табысына септігін тигізеді. Шетелдік байланыстар елдің әлеуметтік жағдайының жақсаруына септігін тигізеді. Елде жаңа жұмыс орындары ашылып, мемлекет бюджетіне әртүрлі саладан салықтар түседі. Бұл тақырыпты зерттеудің мақсаты – Түркістан облысының алыс-жақын шетелдермен

байланыстарын тарихи негізде талдап, саралау арқылы ғылыми айналымға енгізу.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Мақала ұлттық тарих сананы қалыптастыру негізінде жазылды. Түркістан облысының шетелдермен байланысы тақырыбын зерттеуде Президент архиві, Түркістан облысының мемлекеттік архивіндегі газеттер және қазіргі таңдағы бұқаралық ақпарат құралдарындағы еңбектер қолданылды. Тарих ғылымының нақты әдістері-тарихилық және объективтілік, салыстырмалы тарихи, ретроспективті, қазіргі заманғы пәнаралық тәсілді қолдану, бұқаралық ақпарат материалдарын, орталық және өңірлік архивтерді зерделеу, статистикалық дереккөздері сарапталды. Зерттеу барысында Түркістан облысының сыртқы саясаттағы негізгі тұжырымдамаларды жан-жақты зерделеп, тарихи деректер мен келісімдерді талдап бағалау қарастырылды. Осы мақаланы жазуда отандық тарих ғылымындағы қолданып жүрген ғылыми тәсілдер негізге алынды.

ТАЛҚЫЛАУ

Ең бірінші Түркістан облысы көптеген тарихи және мәдени мұра ескерткіштері шоғырланған аумақ. Бұл аумақта ежелгі қалалар мен көне кесенелер орналасқан. Орта ғасырларда бұл аумақтан Ұлы Жібек жолы арқылы керуен жолдары өткен. Қазақстан Тәуелсіздік алған 1991 жылдан бері Түркістан облысы халықаралық салада белсенді қатысушыға айналды. Өзбекстанмен шекаралас жатқан бұл аймақ Қазақстанның мәдени картасындағы маңызды нүкте. Соңғы үш онжылдықта бұл өңір шетелдермен мәдени қарым-қатынаста елеулі өзгерістерге ұшырады, бұл аймақ өмірінің көптеген салаларына әсер етті. Түркістан (Оңтүстік Қазақстан 1992-2018 жж аралығы Автор.) облысы тарих пен мәдени мұраға бай. Осы көптеген мәдени дәстүрлер арқылы алыс-жақын шетелдермен байланыс артып, дамып келеді. Бұл байланыстар көптеген рухани негізден бірте-бірте басқа да салаларға кеңейіп, қанатын кеңге жая бастады. Ол байланыстар ауыл шаруашылығына, әскери, медициналық және өнерге де оң ықпалын тигізді. Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи, Отырардағы Арыстан баб кесенесі, «Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығы сынды мұражайлар және облыстық мұражайлар шетелдіктер тарапынан үлкен қызығушылық туғызып келеді. Бұл өңір туризмі үшін жақсы көрсеткіш. Сондай-ақ соңғы жылдарда Түркістан облысы халықаралық мәдени фестивальдер мен көрмелерге белсенді түрде қатыса бастады. Бұл іс-шаралар шетелдермен байланысты нығайтып, мәдени салаға серпін берді. Мысалы, ұлттық киімдер фе-

стивалі, онда дәстүрлі киімдер мен әшекейлер ұсынылып, бір ауданның мәдени байлығын көрсетіп, көршілес елдердің халқымен байланысты нығайтады. 2000 жылы ЮНЕСКО шешімімен Түркістан қаласының 1500 жылдық мерейтойы әлемдік деңгейде аталып өтті (Аяған 2005, 31).

Түркістан – қасиетті шаһар, киелі қала. Облыс ғылым-білім арқылы көптеген байланыстарды қарқынды дамытып келеді. Қазақстанның түрлі аймақтарынан келген көптеген студенттер Түркістан қаласындағы Халықаралық университетте білім алуда. Бұл жастардың мәдени дамуына, сондай-ақ халықаралық байланыстардың нығаюына ықпал етеді. Соның бірі 1991 жылы Түркістан қаласынан ашылған Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Елшібай 2021, 1). Мұнда көптеген алыс-жақын шетелдерден және түркі халықтарынан келген студенттер мен жергілікті жастар білім алды. Бұл университет Қазақстанда ашылған ең алғашқы Халықаралық университет. Ахмет Ясауи университетінің дипломдары Қазақстанда, Түркияда және түркі әлемінде «тең дәрежеге» ие. Халықаралық фестивальдер, студенттер алмасуы, өнер және спорт саласындағы ынтымақтастық, осының барлығы Түркістан облысының мәдени байланыстарының маңызды құрамдас бөліктері және аймақтың өмірінде маңызды рөл атқарып келеді. Жалпы, оңтүстіктің қай түкпіріне (жеріне) барсаңыз, тарихи-мәдени, табиғи ескерткіштері шебер суретшінің қолынан шыққан өнер туындысындай (Сыпатаев 2013, 190). Бұл жұмыстардың барлығы елді ағарту үшін жасалып жатқан жұмыстар болатын. Осыдан кейін 1993 жылы Шымкент қаласы әкімінің 02.06.1993 жылғы № 484 шешімімен Қазақ-түрік лицейі құрылды (ТОМА, Қ-1471, 1-т, 1-іс, 9-п). Бұл Қазақстан аумағында шетелдік екі мемлекеттің бірлескен алғашқы мектебі болатын. Бұл мектеп қазіргі таңда да өз жұмысын жалғастырып жатыр. Аталған білім ордасы қазіргі таңда «Білім-инновация лицейі» деп аталады. Осы мектептен қаншама дарынды балалар шығып, өңір экономикасына ғана емес, бүкіл Қазақстанға септігі тиетін шәкірттер болды.

Бұл өңірде әсем табиғаттың көптігімен және жыл мезгілінің жартысынан көбі жайма-шуақ болып тұратынымен байланысты секілді. Түркістан (Оңтүстік Қазақстан) облысы экспорт (*экспорт – тауар не қызметті шетелдерге сату, шығару, ұсыну* Автор.) пен импорт (*импорт – шетелдерден тауар мен қызметті сатып алу* Автор.) көлемі бойынша Қазақстандағы жетекші аймақтардың бірі болып табылады. Облыста 1993 жылдың желтоқсан айында құрылған сыртқы экономикалық қызметті үйлестіру жөніндегі құрылымның негізгі мақсаты алыс және жақын шетелдермен сыртқы экономикалық байланыстарды дамыту, облыс экономикасына тікелей инвестиция тарту және инвесторлар үшін заңнамалық кепілдіктер мен жеңілдіктерді қамтамасыз ету болып табылады. Экс-

порттық операцияларға ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, мұнай және газ, металлургиялық өнімдер, химия өнімдері, сондай-ақ жеңіл өнеркәсіп өнімдері сияқты тауарлар мен қызметтер кіреді.

НӘТИЖЕ

Түркістан облысы Қазақстанның негізгі экономикалық аймақтарының бірі. Қазақстан егемендік алған 1991 жылдан бастап, Түркістан облысы шетелдік әріптестермен экономикалық байланысын белсенді түрде дамытып келеді. Экспорттық қатынастарды дамытудың маңызды кезеңі жаңа сауда серіктестіктерінің құрылуы болды. Қазақстан 2015 жылы Дүниежүзілік сауда ұйымына (ДСҰ) кірді, бұл сауданы болжамды және тұрақты етті. Бұл да Түркістан облысының экспорттық нарықтарын кеңейтіп, көптеген шетелдермен байланысты нығайтуға септігін тигізді. Осы жерде 2014 жылғы статистикалық мәліметтер бойынша орташа айлық номиналды жалақы 75 532 теңгені құрайды (Каймулдинова және Сардарова 2016, 13). Бұл әрине халықтың тұрмыс деңгейіне шаққанда өте аз қаражат. Облыстан жергілікті экономиканы дамытуға қажетті машиналар мен құрал-жабдықтар, электроника, автокөлік бөлшектері, химиялық заттар және басқа да тауарлар импортталады. Жалпы, өңірде халықтың тұрмыс-тіршілігі туралы 2014 жылға статистикалық мәліметте, облыста ауыл тұрғындарының қалаға қоныс аударуы жалғасуда. Бірақ, қалада ауылдық жерлерден келгендердің табысы төменгі деңгейде қалып, осы себептен орташа өмір деңгейі өзгеріссіз қалуда (Оңтүстік Қазақстан облысының әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштері 2014, 7-8). Бұл сол кездегі халықтың әлеуметтік жағдайын толық көрсетіп тұрған секілді.

Облыста табиғи газдың, уранның, алтын мен мұнайдың, көмір және көптеген қоры бар. Бұл қорды игеру үшін өзіміздің озық технология мен жаңа кадр және салаларға байланысты белгілі мөлшерде шетел инвестициясы қажет. Ауыл шаруашылық өнімдерінің барлық түрі өсетін, өндірілетін, халықаралық транспорт магистралінің бойына орналақан өлкеде шетел инвесторларының жұмыс жасауына көп мүмкіндік бар. Түркістан облысын қажетті тауарлармен және қызметтермен қамтамасыз етуде шетелдік жеткізушілер маңызды рөл атқарады. Мысалы, Канадалық «HKL Hurricane Kumkol Limited» пен АО «Южнефтегаз» геологиялық (мұнай саласы бойынша) байланыстар жасап, облыс бюджетіне мейлінше салық төледі. Өз кезегінде дәрі-дәрмек шығаратын Шымкент қаласында орналасқан «Хинфарм» зауыты мен Ирландиялық «Donnadale Limited» бірлесе жұмыс жасады. Аталған екі зауыт 1997 жылы 492,7 миллион теңгенің өнімін шығарды (ҚРПА. 5-Қ. 1/7-т. 9295-іс. 60-п). Кәсіпорынды толық қайта құру бағдарламасы жасалып, табысты түрде жүзеге

асырылды. Сонымен қатар, француздық «Симентс Францэз» компаниясының «Шымкентцемент» АҚ-на 1998-1999 жылы жасаған инвестиция көлемі 5,1 млн АҚШ долларын құрады (Нурсултанова және Сапарбаев 2013, 52). Өнеркәсіптік саясаттың негізгі міндеті – облыс экономикасына әсер ететін кәсіпорындарды іске қосу. Сонымен қатар, 1997 жылы «Шымкент шина» зауыты құрылымында 7 негізгі технологиялық және 12 инженерлік цех жұмыс істеді. Өндіріс көптеген шетелдік фирмалардың заманауи жабдықтарымен жабдықталған болатын. Олар; «Крупп» (Германия), «Пирелли» (Италия), «Репине» (Франция), «АМФ» (АҚШ). Аталған зауыттармен бірлесе 1998 жылы 506 миллион теңгеге 76 мың дөңгелек пен 368 мың автокөлік камераларын (дөңгелектің ішінде тұрады Автор.) шығарды (ҚРПА. 5-Қ. 1/7-т. 9295-іс. 59-п). Бұл «Шымкент шина» зауыты Қазақстан экономикасында негізгі зауыт болды. Кейін аталған зауыт тоқтап қалып, қазіргі таңда Қазақстан автокөлік дөңгелектерін түгелдей шетелден экспорттап алады. Яғни, бір көлікке жаздық 4 (төрт), қыстық 4 (төрт) және қосымша 1 (бір) дөңгелекті есептегенде жалпы 9 (тоғыз) дөңгелек кетеді. Дәл қазіргі таңда Қазақстанда 2023 жылғы 1 қыркүйектегі статистика бойынша 5 085 427 көлік тіркелген. Оның 4 472 375 жеңіл автокөлік, 507 547 ауыр жүк көліктері, 105 505 автобус көлігі бар (Сариев 2023, 1). Осыны жоғарыда келтірген 8-9 дөңгелектерге көбейткенде қанша шығатынын есептей беріңіз. Дәл қазіргі таңда біз осы көлік дөңгелектерінің 90-95 пайызын сырттан экспорттап аламыз. Түркістан облысының теріскейінде орналасқан Созақ ауданында «ҚАЗАТОМПРОМ» компаниясы бар. Ол «Орталық және Далалық кен басқармасынан бөлек, ауданның дамуына үлкен үлесті біріккен француз-қазақ және канадалық-қазақ «Катко» және «Инкай» кәсіпорындары енгізді. Ұлттық «ҚАЗАТОМПРОМ» компаниясының осы уран өндіру кәсіпорындарының ортақ күшімен аудан бюджетіне 250 млн теңге салынған, бұл үлес бюджеттің жалпы кіріс бөлігінің 53 % – ын құрады» (Нурсултанова және Сапарбаев 2013, 51).

Әлемнің кез-келген мемлекетінің тарихына көз салсаңыз, олардың экономикалық дамуында шетелдік капиталдың үлкен рөл атқарғанын байқайсыз. Дамыған елдердің тәжірибесіне сүйенген Оңтүстік Қазақстан облысы да шетелдік инвесторларға ашық есік саясатын ұстанады. Республикадағы ең ірі аграрлық-өндірістік аймақ саналатын Оңтүстік Қазақстан облысының экономикалық дамуында шетелдік инвестицияның маңызы қашанда зор. Облыста рыноктық инфрақұрылым дамыған. Банктер, сақтандыру компаниялары, аудиторлық фирмалар, маркетингтік орталықтар, жарнама агенттіктері, комфортабельді қонақ үйлер, сауда үйлері жоғары талапқа жауап береді. Өндірістік-экономикалық, ғылыми-техникалық осындай мол мүмкіндігі бар облыста шетел-

дік компаниялармен, фирмалармен өзара тиімді байланыс орнығып келеді. Осының нәтижесінде біріккен кәсіпорындар саны артуда.

Жалпы, шетелден келетін инвестицияның басты мақсаты облыс экономикасына жақсы қаржы салып, халықтың әл-ауқатын арттыру, озық технологиямен қамтамасыз ету. Сондай, компаниялардың қатарында бауырлас түрік ағайындарымыздың өндіріс орындары бар. Ал, жеңіл өнеркәсіп түрлерінде Түркиялық «КОҢ Grubu» компаниялары бірлесе жұмыс жасап, өнім шығарып, алыс-жақын шетелдерге өз тауарларын сатты. Түркістан облысына да шетелдік инвестиция тартылып, жергілікті экономиканың дамуына септігін тигізуде. Шетелдік инвесторлар мұнай-газ өнеркәсібі, ауыл шаруашылығы, металлургия және құрылыс сияқты түрлі салаларға белсенді түрде инвестиция салуда. Бұл инвестициялар жаңа жұмыс орындарын құруға және экономикалық өсуді ынталандыруға көмектеседі. Түркістан облысындағы негізгі шетелдік инвесторлардың қатарында ТМД, Орталық және Шығыс Еуропа, Батыс Еуропа, Бельгия, Недерланды, Италия, Түркия, Қытай т.б. елдері бар. Осыған байланысты сыртқы экономикалық қызметті дамыту жөніндегі мақсатты жұмыстар Орталық және Шығыс Еуропа, Батыс Еуропа елдеріне сапар жасаудан басталады және осы мемлекеттер бизнес-делегацияларының сапарлары ұйымдастырылды. Экспортта мұнай өңдеу, түсті металдар мен мақта өнімдерін жетекшілік орында қалдыру көзделіп отыр. Импортта резина-техникалық өнімдер шығаруға қажетті шикізаттар, мұнай және минералдық жанармай, машиналар мен құрал-жабдықтар, көлік-қатынас құралдары басым болмақшы (Оңтүстік Қазақстан облысының экономикасы, 2009:8). Түркістан (Оңтүстік Қазақстан) облысының географиялық орналасуы Орта Азия мемлекеттерін Қазақстанмен байланыстыратын көлік бағыттары үшін стратегиялық маңызға ие. Аймақтың инфрақұрылымдық әлеуеті жоғары. Темір жол арқылы Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Түркіменстанға байланыстарды күшейтіп, аталған елдермен сауда-саттықты жақсартуға мол мүмкіндік бар. Сонымен қатар, темір жол арқылы жүк тасымалдау бойынша 3 бағытта (направления) 2 жол (маршрутта) Олар: 1. Қытай-Қазақстан-Россия-Беларусь-Польша-Батыс Еуропа., 2. Қытай-Қазақстан-Украина-Шығыс Еуропа-Батыс Еуропа бағыты арқылы жүреді. Мұның 1520 км ТМД территориясы арқылы 1435 км басқа мемлекеттер арқылы өтеді (ҚРПА. 75-Қ. 1-т. 2977-іс. 22-п). Сырдария өзені арқылы Тәжікстан мен Өзбекстанға жол ашылды. Батыс Қытай және Батыс Еуропа елдерін байланыстыратын маңызды автожол бағыттары осы өңір арқылы өтеді. Бұл жүк транзитін жеңілдетіп, әлемдік нарыққа шығуды қамтамасыз етеді.

2000 жылы 16 наурызда Шымкент қаласында оңтүстік кәсіпкерлерінің форумы өтеді. Аталған шараға сол кездегі (Сапарбаев Бердібек

1999-2002 жж, Оңтүстік Қазақстан облысының әкімі – Автор.) Оңтүстік Қазақстан облыс әкімі Б. Сапарбаев және Ислам даму банкінің директоры Абеддин Ник-Зейнал, словакиялық «ДМД Холдингтің вице президенті Вит Гайдошек, Израиль халықаралық ынтымақтастық орталығының үйлестірушісі Карл Анзельм, сондай-ақ Болгария, Венгрия, Өзбекстаннан бірқатар ірі компаниялар мен фирмалардың басшылары қатысты. Яғни, бұл облыстың шетел мемлекеттерімен тығыз жұмыс жасап жатқанын көрсетеді. Осы жұмыстардың арқасында «2000 жылдың қорытындысы бойынша негізгі қорға салынған инвестиция көлемі 11 миллиард теңгеге жетіп, өткен жылмен салыстырғанда 2,6 есе өсті. Шетелдік инвестиция көлемі 1,5 миллиард теңге болды. Облыста шығарылатын өнімдердің негізгі тұтынушылары Италия, Латвия, Қытай, Түркия мемлекеттері және Тәжікстан республикасы. Қазір облыста 35 кәсіпорын шетелдіктердің қатысумен жұмыс жасауда. 13 кәсіпорын Германия, Франция, Россия, Түркия, Швейцария, Ұлыбритания және Пәкістанмен әріптестік қарым-қатынас орнатты. Осы кәсіпорындарда 3,9 миллиард теңгенің өнімі өндіріліп, 600 жұмыс орны ашылды» деген ақпарат келтіреді. Яғни, облыс басшысы бас болып, халықтың әлауқатын арттыруда жұмыс атқарып, шетелдік инвесторларды елге тарты. Шетелдік инвесторлардың артында облыс бюджетіне түсетін үлкен пайда болды (Оңтүстік кәсіпкерлерінің форумы 2001). Сонымен қатар, журналист Қуандық Оразбекұлы «Үнділер үйіңізге жарық бермекші» атты мақаласында Үндістанның «NEPC India Ltd» атты электр қуатын өндіретін компаниясы жел станциясыларын салумен айналысады. Компания басшысы Рави Пракаш пен сол кездегі облыс әкімі Б. Сапарбаев екі жақты келісім шартқа қол қойды. Жел станциясы Кентау қаласы маңына орнатылады. Алғашқы құны 300-350 мың ақш доллары шамасында. Бұл қаражат несие ретінде үнді жағынан 5 жыл мерзімге өсімсіз беріледі. Қазақстан жағынан «NEPC India Ltd» - ке әріптес ретінде «Түркістанэнерго» ААҚ-ы белгіленді. Әр энерго турбинаның қуаты 250 киловатт. Электр станцисы бес жылдан кейін «Түркістанэнерго» тегін өткізіледі. Ол 30-35 жыл жұмыс жасайды (Оразбекұлы 2003, 1). Бұл келісім шартта облыстағы халықтың тұрмысына тікелей қажетті жарық мәселесін шешуді қарастырады. Бұл сол кездерде тек оңтүстік өңірде ғана емес, еліміздің көптеген аумағында өзекті мәселе болатын. Ал, Қазақ руханиятының астанасы саналған Түркістан қаласы да шетелдермен байланыстар жасады. Соның бірі, 2002 жылы Түркістан қаласы мен Италияның Кортонa қалалары достық-мәдени шараларын ұйымдастырды. Осы кездесу барысында Кортонa мен Түркістан қалаларының басшылары Эммануэль Ракини және Өмірзақ Әметұлы екі қала арасындағы өзара тиімді достық пен ынтымақтастық жөніндегі хаттамаға қол қойды. Демек, мәдениет, спорт, туризм, экономика, қоршаған ортаны қорғау іс-шаралары арқылы алдағы уақытта тауар айналымы артады. Екі

қала бір-біріне жоғарыда аталған салалар бойынша қолдау көрсетіп, өз қызметтері мен тәжірибелерін ұсынады. «Италияда Оңтүстіктің тұсаукесері өтті» (Мамрәлі 2003, 1).

Жоғарыдағы екі жақты кездесуден кейін 2003 жылдың мамырдың 19-22 күндері Оңтүстік Қазақстан облыс әкімі Болат Жылқышиев бастаған делегация – Италия мемлекетінің бірнеше қалаларымен (Тоскана, Гроссето, Флоренция) экономикалық және мәдени байланыстар жасау үшін арнайы барады. Онда тоқыма, тері илеу, шарап өңдеу, мәрмәрдан бұйым жасау және ауыл шаруашылығына қатысты бірнеше келісім шарттар жасасты. Аталған келісім шарттар екі жаққа да тиімді болды. Осы құжаттар негізінде облыс пен Италияның арасында байланыстар нығая түсті. Бұл бір аймақ басшысының үлкен делегациямен Италия еліне баруы бірнеше нақты құжаттар облыстың сыртқы саясатта белсенді мемлекетіне барып келсім жасауы. Аймақта сыртқы байланыстарды дамытуға үлкен көңіл бөлінеді.

2010 жылы Бейнеу-Бозай-Шымкент газ құбырының құрылысы басталды. Аталған құрылыс Батыс Қазақстан кен орындарынан газды республикамыздың оңтүстік аймағын табиғи газбен қамтамасыз ету үшін тасымалдауға, сонымен қатар Қазақстан-Қытай газ құбырына газды экспорттық жеткізуге арналған. Газ құбырының ұзындығы шамамен 1,5 мың километрді құрайды (Нурсултанова және Сапарбаев 2013, 60). Аталған газ құбыры Маңғыстау, Ақтөбе, Қызылорда және Түркістан (Оңтүстік Қазақстан) облысы аумақтарынан өтті. Газ құбыры 2015 жылдың қарашасында іске қосылды. Бұл оңтүстік өңірдің Өзбекстанға газ тәуелділігін азайтты. Осы газ құбыры туралы 2021 жылы облыс әкімі Ө. Шөкеев: Аталған газ құбырынан 239 елді мекен, 582 304 халық газ тұтына алады. Бүгінгі таңға 56 елді мекен, 290 808 халық осы газ құбырынан қамтылған. Қалған 183 елді мекен, 291 496 халық алдағы уақытта қамтамасыз етілетін болады (Шөкеев 2021, 1-2) деді.

Республикадағы тәуелсіз сыртқы экономикалық бағыттың қалыптасуы және жүзеге асырылуы аймақтарда да даму үдерісіне септігін тигізуде. Жалпы, Түркістан облысы да шетелдермен байланыста көпвекторлық принциптерді таңдайды. Облыс басшылары және сыртқы байланысқа жауапты мамандар шетелдермен байланыс орнатуда белсенді шаралар жүргізіп келеді. Облыс басшылығының іс-әрекеті шетел серіктестерімен сауда-экономикалық байланыстарды тереңдеуге, экономикаға инвестициясы тарту және аймақты одан әрі әлеуметтік-экономикалық дамытуға бағытталған. Түркістан облысындағы жергілікті жеке компаниялар мен шетелдік инвесторлардың арасындағы сауда байланыстары. Оңтүстік Қазақстан облысы делегациясының 2010 жылдың 26 шілдесінде Түркияға жасаған ресми сапарының барысында Оңтүстік

Қазақстан облысы әкімшілігі мен Халықаралық «Parigi Equity Partners» инвестициялық қоры арасында өзара ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылған болатын. Қол қойылған келісімге сәйкес, жалпы құны 37,5 млрд теңгені құрайтын 4 инвестициялық жобаны жүзеге асыру жоспарланған. Олар: орауыш материалдар өндірісі жөніндегі зауыт, тұрмыстық техника және электроника құралдар өндірісі жөніндегі зауыт, косметикалық бұйымдар, жуатын және тазартатын құралдар өндірісі жөніндегі зауыт (Нурсултанова және Сапарбаев 2013, 69). Аталған зауыттар жұмыс күштерінің ашылуына сеп болып, біршама халық жұмыспен қамтылды. Ал, Кентау трансформатор зауыты Қазақстан аумағындағы бірден-бір трансформатор жабдығын өндіру жөніндегі ірі кәсіпорын болып табылады. Кәсіпорын дүние жүзілік «Stolberg» (Германия), «Lae» (Италия), «Toboly» (Швейцария) өндірушілер брендімен ұсынылып отыр. Аталған зауыт республикада алғашқы болып күш, май және құрғақ трансформаторлар мен подстанциялар шығарады (Нурсултанова және Сапарбаев 2013, 71). Бұл трансформатор зауыттары кеңестік кезеңде де және қазіргі уақытта да өз сапасын жоғалтпаған. Жалпы, облыстың өнеркәсібі әлемнің 37 еліне экспортқа өнім шығарады. 66 елінен өнімдер алады. Облыста 147 ірі және орта көлемдегі өнеркәсіп орындары жұмыс істейді. Экспортталатын өнімдер ішінде мақта өнімдері - 43,4 %, металлургия өнеркәсібі өнімдері - 14,5 %, минералдық өнімдер - 17,2 %, мал және өсімдік өнімдері, дайын азық-түлік өнімдері – 17,3 %, химия өнімдері – 4,3 %. Ал, импорт құрылымында машиналар, машина жабдықтары, көлік құралдары, түрлі приборлар мен аппараттар - 42,8 %, химия өнімдері - 18,8 %, мал және өсімдік өнімдері мен дайын өнімдер - 9,6 %, металлургия өнеркәсібінің өнімдері - 6,9 %, минералды өнімдер мен ағаш өнімдері - 7,9 %-ды құрайды (Аяған 2005, 31-32). Негізгі капитал ағымымен инвесторлар қызығушылығының инфрақұрылымы дамыған аймақтарға бағытталуына байланысты шетел кәсіпорындарымен біріккен компаниялардың көбі Шымкент қаласында, Сарыағаш, Сайрам, Созақ аудандарында және Түркістан қаласында шоғырланған. Қазіргі таңда Түркістан облысы аумағында көптеген дайын инфрақұрылым мен инвестициялық алаңдар бар. Яғни, «Түркістан» экономикалық аумағы мен аудандардағы индустриялық алаңдар. Мысалы, облыста «Turkistan invest» арнайы инвестициялық компания жұмыс жасап жатыр. Мұнда жергілікті және өзге де инвесторларға бірнеше қызмет түрлері көрсетіледі.

Енді біршама екі жақты келісімдерге тоқталсақ. Көршілес Қазақстан мен Өзбекстан арасында түрлі бағыттарда дипломатиялық байланыстар нығайып келеді. 2018 жылы Қазақстандағы Өзбекстан жылы болып жарияланды. Осының негізінде Шымкент-Ташкент бағытында халықаралық автобус бағыты ашылды. Тасымалдаушы компаниялар қазақ елі

жағынан «KazNetworkBus» ЖШС, Өзбекстан жақтан «Manzara Tourism» компаниясы болды. Шымкент-Ташкент бағыты бойынша соңғы 17 жылда екі ел арасында жолаушыларды тасымалдайтын автобус болған жоқ. Енді екі ел арасындағы түрлі байланыстар арта бермек. Бұл байланыстар екі бауырлас халық үшін де пайдалы (Оңтүстік Қазақстан облысы, айшықты оқиғалар).

Қазақстан – бейбіт ел. 2018 жылы Шымкент қаласында Литва Республикасының құрметті консулдығы ашылды. Консулдың ашылуына облыс әкімі Жансейіт Түймебаев пен Қазақстандағы Литваның Төтенше және Өкілетті елшісі Витаутас Наудужас қатысты. Витаутас Наудужас литвалық кәсіпкерлер Оңтүстік Қазақстан облысының мамандарымен әріптестік байланыс орнатуға ниетті екенін және өңірдегі аграрлық сектор, ет өңдеу саласы жұмыстары қызықтырып отыр. Бұл консулдық халқы тығыз орналасқан аймақ үшін жағымды жаңалық. Облыс әкімі Ж. Түймебаев ЮНЕСКО бюросының директоры Криста Пиккатпен кездесті. Криста Пиккат өңірді елдің туристік аймағына айналдыруға болатынын және ол үшін бірнеше жобаларды бірге атқаруға келісімдер жасалды. Бұл келісімдердің артында үлкен халықаралық байланыстар жатыр. Осы байланыстар негізінде өңірдің көптеген тарихи, мәдени мұраларын ЮНЕСКО ның тізіміне қосып, арнайы сақтау жоспарда бар (Түркістан облысы: айшықты оқиғалар 2018, 116)

2019 жылы облыс әкімі Ж. Түймебаев пен Түркияның «Dal Holding Investment Co» компаниясының басшысы Демирджан Кусе кездесу өткізді. Түркиялық компания Кентау қаласында 200 гектар аумаққа жылыжай кешенін салуға келісім жасады. Келісім құны 500 млн ақш доллары. Осы екі жақты келісімнің негізінде 3 000 жұмыс орны ашылмақ. Бұл өңір экономикасының дамуына септігін тигізеді. Негізінде оңтүстік өңірге түрік компаниялары тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап көптеп инвестиция салып жатыр. Бұл олардың Түркістанға және Қожа Ахмет Яссауи бабамызға деген құрметі болса керек. Қазақстанның басқа өңірлерімен дәл бұлай байланыстар жасаған жоқ.

2021 жылы 31 наурызда түркі тілдес мемлекеттерінің ынтымақтастық кеңесінің VIII бейресмей саммитінде тараптар «Түркістанды – түркі әлемінің рухани астанасы» деп атау туралы декларацияға қол қойды. 2022 жылы Түркістанда түрік Парламенттерінің отырысы, Voice of Turan халықаралық ән фестивалі, түркі тілдес елдердің анимациялық көрмесі, «Тұран барысы» спорттық іс-шарасы секілді көптеген маңызды байланыстар жасалды. Бұл осы өңірдің халықаралық байланыста ауқымды іс-шаралар атқарып отырғанының жемісі. Бұл болашақта облыс бюджетіне көптеген қаражаттар әкеледі (Тельман 2023, 1-2). Ал, 2024 жылы Түркістан қаласы «Түркі әлемінің туристік астанасы» болды. Бұл түркі

халықтары мен Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың туристік әлеуетін ашуға мүмкіндік береді. Яғни, түркі халықтарымен Түркістан өңірінің әр-түрлі салада тығыз байланыстар орнатып, болашақта елге келетін туристер санын арттырады. Түркістан – қазақ халқы мен түркі халықтарының ең ірі зиярат және туризм орталығы. 2023 жылдың қорытындысы бойынша, Түркістан облысына тартылған шетелдік инвестициялар көлемі 857,9 млн ақш доллары.

Ұсыныстар: Жоғарыда аталғандарды саралай келе, төмендегідей ұсыныстар келтіруге болады.

- Түркістан облысының шетелдермен байланысына қатысты бұл тақырыпты жаңа деректер арқылы одан ары зерттей отыра, оның өз мерзімінде тиімді және қажетті орын алғандығын халықаралық деңгейде насихаттау;

- Нәтижесінде Түркістан облысының шетелдермен байланыстарын тарихи негізде және ғылыми еңбектермен басқа тілдерге жариялауды іске асыру;

ҚОРЫТЫНДЫ

Біз мақалада Түркістан облысының шетелдермен байланысын біршама қарастырдық, бірақ толық қамтыдық деп айта алмаймыз. Өйткені бұл тақырып, бір мақаланың ауқымына симады. Түркістан облысы басқа аймақтарға қарағанда инфрақұрылымы дамыған, өнеркәсіптік және ғылыми-мәдени жағынан маңызды шаһарлардың бірі. Жалпы, осындай атқарылып жатқан жұмыстардың нәтижесінде облысқа келетін инвестиция көлемі арта береді. Экономиканы көтеруде шетел инвестициясының маңызы зор. Қазіргі таңда инвестициялар елдерге емес, қалалар мен арнайы жобаларға келеді. Бәсекелестік қалалар арасында жүреді. Сондықтан, Түркістан облысы да халықтың әл-ауқатын арттыру үшін шетелдермен байланыстарды күшейтіп жатыр. Экономика халықтың тұрмыс жағдайының артуына мол септігін тигізеді. Бұл осы өңірде ең бірінші халықтың тығыз орналасуымен байланысты. Қазіргі таңда Қазақстанда туылған әрбір 4 баланың 1 (біреуі) осы оңтүстік өңірге тиесілі. Халық ел экономикасының дамуына көп септігін тигізеді. Түркістан облысы туу көрсеткіші бойынша республикада бірінші орын алады. Әрбір өнім немесе сырттан әкелінген зат халықтың санына байланысты өндіріледі. Түркістан облысының орталығы Шымкент қаласының халқы 2018 жылы 1 (бір) миллион тұрғынға жетіп, Шымкент қаласы өз алдына жеке Республикалық қала мәртебесін алып, бөлініп шықты. Бұл осы өңірдің экономикасының өскенін көрсетеді. Болашақта Түркістан облысы халқының экономикалық жағдайы бұдан да жақсарып, ел бюджеті-

не мол қаржы салады деп үміттенеміз. Қазіргі таңда Түркістан облысы мемлекеттік бюджетке тәуелді. Болашақта осы тәуелділіктен арылу үшін шағын және орта бизнесті дамытып, туризм мен егін шаруашылықтарын қолға алса, өңір мемлекеттік бюджетке салмақ салмайтын болады. Ол үшін өзіміздің және алыс-жақын елдердің инвесторларын тарту маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Аяған, Б. Ғ., ред. 2005. Оңтүстік Қазақстан облысы: Энциклопедия. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС.

Елшібай, Ғ. 2021. «Тұңғыш Президент және Түркістан». Егемен Қазақстан, 21 маусым 2021. Egeмен Qazaqstan (қаралған уақыты: 20.02.2025).

Каймулдинова, К. Д., және У. Б. Сардарова. 2016. «Оңтүстік Қазақстан облысының әлеуметтік-экономикалық даму үрдісі». Абай атындағы ҚҰПУ хабаршысы. Жаратылыстану-география ғылымдары сериясы 1 (47): 11–16.

Қазақстан Республикасы Президент архиві (ҚРПА). 5-Қ., 1/7-т., 9295-іс.

Қазақстан Республикасы Президент архиві (ҚРПА). 75-Қ., 1-т., 2977-іс.

Мамрәлі, Ж. 2003. «Италияда Оңтүстіктің тұсаукесері өтті». Оңтүстік Қазақстан газеті, №62 (17 538), 27 мамыр 2003, 1 б.

Нурсултанова, Л. Н., және Б. К. Сапарбаев. 2013. Оңтүстік Қазақстан облысы: дамуы мен болашағы. Астана.

Оразбекұлы, Қ. 2003. «Үнділер үйіңізге жарық бермекші». Оңтүстік Қазақстан газеті, №10 (17 486), 23 қаңтар 2003, 1 б.

Оңтүстік Қазақстан облысының әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштері. 2014. Статистикалық жинақ. Оңтүстік Қазақстан, №8: 7–11.

Оңтүстік Қазақстан облысының экономикасы = Экономика Южно-Казахстанской области = The Economy of the Southern Kazakhstan Province. 2009. Алматы: «Таймас».

«Оңтүстік кәсіпкерлерінің форумы». 2001. Оңтүстік Қазақстан газеті, №32 (17 192), 17 наурыз 2001, 1 б.

Сариев, А. 2023. «Количество автомобилей подсчитали в Казахстане». Tengri News, 16 қазан 2023. Tengri News (қаралған уақыты: 24.02.2025).

Сыпатаев, Ж. К. 2013. «Оңтүстік Қазақстан облысында тарихи-мәдени туризм түрін дамыту». ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы 2 (69): 188–194.

Тельман, Б. 2023. «Түркістан – түркілердің туристік астанасы». Aiqyn, 17 қазан 2023. Aiqyn (қаралған уақыты: 05.04.2025).

Түркістан облысының мемлекеттік архиві (ТОМА). Қ-1471, 1-т., 1-іс.

Түркістан облысы: айшықты оқиғалар = Туркестанская область: знаковые события. 2019. 01.01.2018–26.02.2019.

Шөкеев, Ө. 2021. «Түркістан облысының әкімінің Орталық Коммуникациялар орталығындағы брифингте сөйлеген сөзі». 16 қараша 2021. Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің ресми ақпараттық ресурсы (қаралған уақыты: 05.04.2025).

REFERENCES:

Aiagan, B. G., ed. 2005. Ontustik Qazaqstan oblysy: Entsiklopediia [South Kazakhstan Region: Encyclopedia]. Almaty: «Qazaq entsiklopediiasy» ZhShS.

Elshibai, G. 2021. “Tunghysh Prezident zhane Turkistan” [The First President and Turkistan]. Egemen Qazaqstan, June 21, 2021. [Egemen Qazaqstan] <https://egemen.kz/article/279015-tunhgysh-prezident-dgane-turkistan?utm> (accessed: 20.02.2025).

Kaimuldinova, K. D., and U. B. Sardarova. 2016. “Ontustik Qazaqstan oblysynyn aleumettik-ekonomikalyq damu urdisi” [Socio-Economic Development Trends of South Kazakhstan Region]. Abai atyndagy QUPU khabarshysy. Zharatylystanu-geografiia gylymdary seriiasy 1 (47): 11–16.

Qazaqstan Respublikasy Prezident arkhivi (QRPA) [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. 5-Q., 1/7-t., 9295-is.

Qazaqstan Respublikasy Prezident arkhivi (QRPA) [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. 75-Q., 1-t., 2977-is.

Mamrali, Zh. 2003. “Italiada Ontustiktin tusaaukeri otti” [The Presentation of the South Was Held in Italy]. Ontustik Qazaqstan gazet, no. 62 (17 538), May 27, 2003, 1.

Nursultanova, L. N., and B. K. Saparbaev. 2013. Ontustik Qazaqstan oblysy: damuy men bolashagy [South Kazakhstan Region: Development and Prospects]. Astana.

Orazbekuly, Q. 2003. “Undiler uinizge zharyq bermekshi” [Indians Intend to Bring Light to Your Home]. Ontustik Qazaqstan gazet, no. 10 (17 486), January 23, 2003, 1.

Ontustik Qazaqstan oblysynyn aleumettik-ekonomikalyq damu korsetkishteri [Indicators of Socio-Economic Development of South Kazakhstan Region]. 2014. Statistical collection. Ontustik Qazaqstan, no. 8: 7–11.

Ontustik Qazaqstan oblysynyn ekonomikasy = Ekonomika luzhno-Kazakhstanskoi oblasti = The Economy of the Southern Kazakhstan Province. 2009. Almaty: «Taimas».

“Ontustik kasipkerlerinin forumy” [Forum of South Kazakhstan Entrepreneurs]. 2001. Ontustik Qazaqstan gazet, no. 32 (17 192), March 17, 2001, 1.

Sariev, A. 2023. “Kolichestvo avtomobilei podschitali v Kazakhstane” [The Number of Cars Counted in Kazakhstan]. Tengri News, October 16, 2023. [Tengri News] https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kolichestvo-avtomobiley-podschitali-v-kazahstane-513633?utm (accessed: 24.02.2025).

Sypataev, Zh. K. 2013. “Ontustik Qazaqstan oblysynda tarikhi-madeni turizm turin damytu” [Development of Historical and Cultural Tourism in South Kazakhstan Region]. QazUU khabarshysy. Tarikh seriiasy 2 (69): 188–194.

Telman, B. 2023. “Turkistan – turkilerdin turistik astanasy” [Turkistan – the Tourist Capital of the Turkic World]. Aiqyn, October 17, 2023. [Aiqyn] <https://aikyn.kz/257253/turkistan---turkilerdin--turistik-astanasy?utm> (accessed: 5.04.2025).

Turkistan oblysynyn memlekettik arkhivi (TOMA) [State Archive of Turkistan Region]. Q-1471, 1-t., 1-is.

Turkistan oblysy: aishyqty oqigalar Turkestanskaia oblast: znakovye sobytiia [Turkistan Region: Significant Events]. 2019. January 1, 2018–February 26, 2019.

Shokeev, O. 2021. “Turkistan oblysynyn akiminin Ortalyq Kommunikatsiialar ortalygyndaky brifingte soilegen sozi” [Speech of the Akim of Turkistan Region at the Briefing in the Central Communications Service]. November 16, 2021. [Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің ресми ақпараттық ресурсы] <https://primeminister.kz/news/reviews/songy-3-zhylda-oblys-ekonomikasyna-14-trln-tengeden-astam-investiciya-bagyttaldy-turkistan-oblysynyn-akimi-26101348?utm> (accessed: 5.04.2025).

IRSTI
11.25.67

Rafik Usmanov¹, Maiya Uruzgaliyeva²

*¹Doctor of Political Sciences, Professor, Astrakhan
State University named after V.N. Tatishchev
Astrakhan, Russian Federation
e-mail: usmanr@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-2502-7667>*

*²PhD, Leading Researcher, Institute of State History Ministry
of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Kazakhstan
e-mail: maikun_93@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9611-7056>*

THE MODERN POLITICAL TRANSFORMATION OF THE CASPIAN REGION IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

Abstract. The article is devoted to the analysis of the modern political transformation of the Caspian region in the system of international relations. The relevance of the study is due to the increasing geopolitical importance of the region, associated with its strategic location at the junction of Europe and Asia, the presence of significant reserves of hydrocarbon resources, as well as the development of transnational transport corridors. Special attention is paid to the impact of the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea on the formation of a new regional order and the institutionalization of cooperation between the Caspian littoral states.

The purpose of the study is to identify the key directions and factors of the political transformation of the Caspian region. The work uses comparative, systemic and institutional methods of analysis, as well as content analysis of international documents and analytical reports. As a result of the research, it has been established that the Caspian region is being transformed into an independent subsystem of international relations, where elements of competition and cooperation are combined. It is shown that along with the energy factor, the role of geo-economics of transport routes, in particular the Trans-Caspian corridor, is increasing, which is confirmed by the World Bank estimates. It is revealed that the regional security system is becoming complex, including both traditional and new challenges.

The scientific novelty of the research lies in the comprehensive consideration of the transformation of the region through the interrelation of geopolitical, geo-economic and institutional factors. The results obtained can be used in the development of strategies for regional cooperation and foreign policy of the states of the Caspian region.

Keywords: *The Caspian region, political transformation, international relations, regional security; energy policy, transport corridors, geo-economics, Convention on the Legal Status of the Caspian Sea, Trans-Caspian Route, regional cooperation.*

Рафик Усманов, Майя Урузгалиева

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ КАСПИЙ ӨҢІРІНІҢ ҚАЗІРГІ САЯСИ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақала халықаралық қатынастар жүйесіндегі Каспий аймағының қазіргі саяси трансформациясын талдауға арналған. Зерттеудің өзектілігі Еуропа мен Азияның түйіскен жеріндегі стратегиялық жағдайына, көмірсутек ресурстарының едәуір қорларының болуына, сондай-ақ трансұлттық көлік дәліздерінің дамуына байланысты аймақтың геосаяси маңыздылығының артуына байланысты. Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияның жаңа өңірлік тәртіпті қалыптастыруға және Каспий маңы мемлекеттерінің өзара іс-қимылын институттандыруға ықпалына ерекше назар аударылады.

Зерттеудің мақсаты Каспий өңірінің саяси трансформациясының негізгі бағыттары мен факторларын анықтау болып табылады. Жұмыста талдаудың салыстырмалы, жүйелік және институционалдық әдістері, сондай-ақ халықаралық құжаттар мен аналитикалық баяндамалардың контент-талдауы қолданылады. Зерттеу нәтижесінде Каспий аймағы бәсекелестік пен кооперация элементтері біріктірілген халықаралық қатынастардың дербес ішкі жүйесіне айналатыны анықталды. Энергетикалық фактормен қатар көлік маршруттарының, атап айтқанда Транскаспий дәлізінің геоэкономикасының рөлі артып келе жатқаны көрсетілген, бұл бағалаулармен расталады Дүниежүзілік банк. Аймақтық қауіпсіздік жүйесі дәстүрлі және жаңа сын-қатерлерді қоса алғанда, кешенді сипатқа ие болатыны анықталды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы геосаяси, геоэкономикалық және институционалдық факторлардың өзара байланысы арқылы өңірдің трансформациясын кешенді қарастыру болып табылады. Алынған нәтижелер өңірлік ынтымақтастық стратегияларын және Каспий өңірі мемлекеттерінің сыртқы саясатын әзірлеу кезінде пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: Каспий аймағы, саяси трансформация, халықаралық қатынастар, өңірлік қауіпсіздік, энергетикалық саясат, көлік дәліздері, геоэкономика, Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы Конвенция, Транскаспий бағыты, өңірлік ынтымақтастық.

Рафик Усманов, Майя Урузгалиева

СОВРЕМЕННАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ КАСПИЙСКОГО РЕГИОНА В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация. Статья посвящена анализу современной политической трансформации Каспийского региона в системе международных отношений. Актуальность исследования обусловлена возрастанием геополитического значения региона, связанного с его стратегическим положением на стыке Европы и Азии, наличием значительных запасов углеводородных ресурсов, а также развитием транснациональных транспортных коридоров. Особое внимание уделяется влиянию Конвенция о правовом статусе Каспийского моря на формирование нового регионального порядка и институционализацию взаимодействия прикаспийских государств.

Целью исследования является выявление ключевых направлений и факторов политической трансформации Каспийского региона. В работе используются сравнительный, системный и институциональный методы анализа, а также контент-анализ международных документов и аналитических докладов. В результате исследования установлено, что Прикаспийский регион становится независимой подсистемой международных отношений, в которой объединены элементы конкуренции и сотрудничества. Показано, что наряду с энергетическим фактором возрастает роль геоэкономики транспортных маршрутов, в частности Транскаспийского коридора, что подтверждается оценками Всемирного банка. Установлено, что система региональной безопасности усложняется, включая традиционные и новые задачи.

Научная новизна исследования заключается в комплексном рассмотрении трансформации региона через взаимосвязь геополитических, геоэкономических и институциональных факторов. Полученные результаты могут быть использованы при разработке стратегий регионального сотрудничества и внешней политики государств Каспийского региона.

Ключевые слова: Каспийский регион, политическая трансформация, международные отношения, региональная безопасность,

энергетическая политика, транспортные коридоры, геоэкономика, Конвенция о правовом статусе Каспийского моря, Транскаспийский маршрут, региональное сотрудничество.

INTRODUCTION

In the 21st century, the Caspian region occupies a special place in the international system of relations, as it combines several strategically significant dimensions: geopolitical, energy, transport and logistics, and military and security. Its significance is determined not only by the presence of significant hydrocarbon reserves and its advantageous location at the crossroads of Europe and Asia, but also by the fact that it is here where the interests of the Caspian states and external actors interested in controlling energy flows, transport routes, and the regional security architecture intersect.

In the centuries-old history of Eurasia, the Caspian Sea has always played the role of an axial region around which the most important cultural and political events took place (Karabushchenko 2022).

The International Energy Agency explicitly states that the countries of the Caspian region and Russia are rich in energy resources, and Kazakhstan remains the largest oil producer in Central Asia and a major gas producer, while Azerbaijan is characterized as a significant producer of oil and natural gas with a high degree of energy self-sufficiency (International Energy Agency).

The relevance of this study increases due to the geopolitical shifts of recent years, including the transformation of energy markets, the restructuring of trade and logistics chains, and the growing importance of alternative Eurasian routes.

For Russia, the Caspian region is one of the most important objects of foreign policy, both because of its proximity to the Russian border and because of the increased attention to it from foreign powers. Thus, a sober and objective assessment of the situation in the Caspian Sea is very important if we are talking about determining the place of the Russian Federation in the system of international relations, in international energy trade, and its influence in the CIS, the Caucasus, and Central Asia (Chernitsyna 2025).

Under these conditions, the Caspian Sea and its adjacent territories are becoming not only a space for resource extraction and transit but also a key hub of the emerging Trans-Caspian international transport route. According to the World Bank, the Middle Corridor is a multimodal route connecting the markets of China and Europe via Central Asia and the South Caucasus, and flows through the Caspian Sea could triple by 2030 compared to

2021, reaching 11 million tons, provided the necessary institutional and infrastructural reforms are implemented. The European Union, for its part, officially confirmed in 2025 its strategic support for the Trans-Caspian Transport Corridor as one of the most important avenues for sustainable connectivity between Europe and Central Asia (World Bank. The Middle Trade and Transport Corridor: Policies and Investments to Triple Freight Volumes and Halve Travel Time by 2030).

RESEARCH METHODS

The methodological framework of this study is based on comparative, systemic, and institutional approaches. The comparative method allows us to identify the distinctive features of the positions and strategies of the Caspian states; the systemic approach enables us to examine the Caspian region as an interconnected space of politics, economics, law, and security; and institutional analysis allows us to assess the significance of international agreements and multilateral cooperation frameworks, particularly the 2018 Convention. In addition, content analysis of official documents from international organizations, intergovernmental agreements, and analytical reports is employed. This approach appears justified, as contemporary processes in the Caspian region unfold at the intersection of intergovernmental cooperation, infrastructure restructuring, and regulatory governance (Convention on the Legal Status of the Caspian Sea).

RESULTS AND DISCUSSION

The Caspian region is a unique geopolitical space situated at the crossroads of Europe and Asia, a fact that determines its strategic importance in the international system. Its geographical location makes it a key hub where the energy, transportation, and political interests of various states converge. As noted in studies, the region is the focus of attention for both regional and global actors—Russia, the countries of the European Union, the United States, China, as well as Turkey and Iran (Casp-Geo. n.d.).

The strategic importance of the region is determined, first and foremost, by its resource potential and its transportation links. The Caspian region is part of the broader Eurasian system, where control over energy resources and their transportation routes has a direct impact on the balance of power in international relations.

In this context, the Caspian Sea is becoming not only a source of resources but also an arena of geopolitical competition.

The interests of external players are multifaceted. For the European Union, the region is important as an alternative source of energy resources

and a supply route that allows for the diversification of supplies. The United States traditionally views the Caspian Sea as a zone of strategic influence and energy security, seeking to limit the dominance of other powers. China, in turn, is integrating the Caspian Sea region into the «One Belt, One Road» initiative, considering it as part of the Eurasian transport corridors connecting East Asia with Europe.

After the collapse of the Soviet Union, the Caspian basin became a source of new oil and gas resources, which transformed the importance of this previously unfamiliar area. The competition for dominance in this area, for control of oil and gas fields, pipeline routes and geopolitical influence began to be designated as a «new The Great Game» (Magomedov 2022).

After the collapse of the Soviet Union, the Caspian region underwent significant transformations associated with the emergence of new independent states - Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan. These changes were accompanied by the restructuring of political regimes and the search for new models of cooperation.

According to the Concept of the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030, «Kazakhstan needs to consolidate the status of a responsible participant in the world community, a key element of the system of geopolitical and geo-economic coordinates of the Eurasian continent, a leading state in the Central Asian region». 2 In this regard, integration processes in the region have intensified. At the IV Consultative Meeting of the five Heads of State on 07/21/2022, an Agreement on Friendship, Good-neighborliness and Cooperation for the Development of Central Asia in the 21st century was signed. (Turkmenistan and Tajikistan abstained from joining), as well as the concept of interaction between the states of the region within the framework of multilateral formats and the roadmap for the development of regional cooperation (Golovin and Golovina 2024).

The internal political processes in the countries of the region are characterized by a combination of elements of modernization and the preservation of a strong role of the state. Political regimes are evolving towards institutionalizing power, strengthening statehood, and adapting to external challenges, including globalization and regional competition.

The Caspian Summit plays an important role in the development of regional cooperation; since 2002, it has served as a key platform for coordinating the policies of the Caspian littoral States. During these summits, common approaches to the security, economic and legal status of the region are being developed. In particular, the meetings confirmed the principle that security in the Caspian Sea belongs exclusively to the jurisdiction of the coastal States, and the presence of external armed forces is limited.

Thus, regional cooperation is gradually shifting from the confrontational model of the 1990s to a more institutionalized system of cooperation.

One of the key factors in the region's transformation has been the resolution of the Caspian Sea's legal status. For a long time, this issue remained a subject of dispute among the littoral states, particularly regarding the division of resources and maritime zones.

A decisive milestone was the adoption of the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea, signed on August 12, 2018. The document established a special legal regime for the Caspian Sea, combining elements of maritime and lake law, and defined the principles for the delimitation of the seabed and the use of the water surface.

The significance of the Convention lies in the following: the consolidation of the sovereign rights of coastal states, the establishment of a legal framework for resource development, and the institutionalization of cooperation in the fields of security and the environment.

The Convention has had a significant impact on international relations in the region, as it has reduced uncertainty and created conditions for the development of infrastructure and energy projects. At the same time, a number of issues, including the delimitation of specific seabed areas, remain subject to further negotiations.

The energy factor has traditionally played a key role in the development of the Caspian region. The presence of significant oil and gas reserves has led to the emergence of a unique model of geo-economic relations, in which energy resources serve as a tool of foreign policy.

Since the late 20th century, the attention of the United States and EU countries to the region has been largely driven by its energy potential.

In today's world, the region's energy policy is closely linked to the development of transport routes that provide access to global markets.

The Trans-Caspian International Transport Route, which is part of the global Eurasian corridors, is of particular importance. It connects China, Central Asia, the Caspian Sea, and Europe, forming an alternative route for cargo delivery.

Its importance has grown since 2022, when an increase in cargo flows along this route has been observed.

The region's geo-economic dynamics are characterized by a combination of competition and cooperation: competition for control over export routes, cooperation in infrastructure development, and integration into global logistics networks.

Thus, the Caspian Sea is gradually transforming into a major Eurasian transit hub.

Security is one of the key aspects of the political transformation of the Caspian region. It encompasses both traditional (military) and non-traditional threats.

The region's military security is based on the principle of the exclusive responsibility of the littoral states. According to the decisions of the Caspian summits, the deployment of third-country armed forces in the region is restricted, which helps maintain the balance of power.

At the same time, the significance of new challenges is growing, such as transnational threats (terrorism, drug trafficking), environmental problems (pollution, depletion of biological resources), and risks associated with the intensive exploitation of resources.

Particular attention is paid to environmental safety, as the Caspian Sea is a closed ecosystem that is sensitive to human impact. This requires coordination among states and the development of joint mechanisms for environmental protection.

Thus, the modern security system of the Caspian region is taking shape as a comprehensive and multidimensional one, reflecting both traditional and new threats.

The analysis conducted allows us to identify a number of key trends characterizing the current political transformation of the Caspian region within the system of international relations.

One of the main findings of the study is the conclusion that the Caspian region is gradually transforming from a post-Soviet peripheral space into an independent macro-region of international relations. This process is manifested in the strengthening of the institutionalization of cooperation among the Caspian states, the formation of sustainable coordination mechanisms, and the consolidation of the principles of regional sovereignty.

In contrast to the 1990s, when the region was characterized by a high degree of uncertainty and competition, the current phase demonstrates a transition toward a more stable model of cooperation. This is confirmed by the establishment of the principle of exclusive competence of the Caspian states in matters of security and resource management, as enshrined in the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea.

In the academic literature, this transformation is interpreted through the lens of the «regional security complex» concept, according to which the region is formed as a relatively autonomous system of interaction where states' threats and interests are interlinked. The results of this study confirm the applicability of this approach to the Caspian region.

A second important finding is the identification of the key role played by legal institutionalization associated with the adoption of the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea. This document not only brought an end

to a prolonged period of uncertainty but also served as the foundation for the formation of a new regional order.

The analysis shows that since 2018, there has been a decrease in tensions among the Caspian states, an intensification of economic cooperation, and an increase in the number of multilateral initiatives.

At the same time, the study's findings confirm the conclusions of foreign authors that the Convention is of a framework nature and does not fully resolve existing contradictions. This means that the process of institutionalization remains incomplete and continues to evolve.

Thus, the Caspian region is in a stage of «managed transformation», where the formation of the rules of the game occurs in parallel with their practical testing.

One of the most significant findings is the identification of a shift in emphasis from energy geopolitics to the geoeconomics of transport corridors. Whereas the Caspian was previously viewed primarily as a source of hydrocarbons, under current conditions it is transforming into a major transit hub for Eurasia.

The analysis has shown that the development of the Trans-Caspian International Transport Route is significantly altering the region's role in the global economy. According to World Bank estimates, freight volumes along this route could increase severalfold, provided that infrastructure is modernized and institutional coordination is improved.

This leads to the conclusion that a new model of regional significance is emerging, based not only on resources but also on transit and logistics functions. This trend is consistent with broader processes of transformation in global supply chains and the diversification of transport routes.

A separate finding of the study is the conclusion that the nature of threats in the Caspian region has undergone a qualitative change. While traditional military risks dominated in the 1990s and 2000s, complex and non-traditional threats are now coming to the fore.

These include environmental risks associated with hydrocarbon extraction; transnational crime and illicit trafficking of resources; and threats to the sustainability of infrastructure and transport corridors.

At the same time, a key feature of the region remains: the restriction on the presence of external military forces, enshrined in regional agreements. This helps maintain a relative balance of power, though it does not preclude the need to adapt to new challenges.

Thus, the security system of the Caspian region takes on a multidimensional character, requiring coordination of states' efforts not only in the military sphere but also in the environmental, economic, and institutional spheres.

The results obtained generally confirm the conclusions of a number of researchers that the Caspian region is undergoing a phase of structural transformation. In particular, the studies focus on geopolitical competition, which is partially confirmed; however, this study demonstrates a strengthening of the cooperative dimension. Analytical reports by international organizations (World Bank, IEA) point to the growing role of transport connectivity and energy, which is also confirmed in this study.

Unlike most existing studies, which examine individual aspects (energy, law, or security), this study proposes a comprehensive approach that allows for the identification of interconnections between the various dimensions of the region's transformation.

Thus, the findings of this study suggest that the current political transformation of the Caspian region is shaped by three interrelated processes:

the institutionalization of the regional order after 2018

1. the strengthening of the region's geo-economic role as a transport hub;
2. the transition to a comprehensive security model.

It is precisely the combination of these factors that shapes the new configuration of the Caspian region as an independent center of international political dynamics

CONCLUSION

This study provided a comprehensive analysis of the current political transformation in the Caspian region and helped define its place within the international system. The findings confirm that in recent decades, the Caspian region has evolved from a post-Soviet space characterized by a high degree of uncertainty into an emerging macroregion featuring elements of institutionalized cooperation.

One of the key conclusions is that the region's transformation is multi-level in nature and is determined by the interaction of geopolitical, geo-economic, and institutional-legal factors. The adoption of the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea played a significant role in this process, creating the basic regulatory framework for the regional order. Despite the document's framework nature, it contributed to reducing the potential for conflict and establishing sustainable coordination mechanisms among the Caspian states (Karataeva 2020).

An important finding of the study is the confirmation that the Caspian region is gradually transforming into an independent subsystem of international relations, which is consistent with the principles of the theory of regional security complexes. Unlike the early stage of post-Soviet transformation, the

current model of interaction is characterized by a combination of competition and cooperation, which manifests itself in the energy sector as well as in matters of security and transport connectivity.

The geo-economic dimension of the region's transformation is of particular significance. The results of the analysis show that the Caspian Sea is increasingly serving as a transit hub in the system of Eurasian transport corridors. The development of the Trans-Caspian route and its growing importance are confirmed by World Bank assessments, according to which, with appropriate investments and institutional reforms, a significant increase in cargo flows and a reduction in delivery times are possible.

This indicates the region's transition from resource-based specialization to a more complex model of participation in the global economy.

At the same time, the energy sector remains highly significant, continuing to influence the foreign policy strategies of the region's states and the interests of external actors. As data from the International Energy Agency shows, the countries of the Caspian region remain important suppliers of oil and gas, which ensures their strategic importance in the global energy system. However, unlike in previous stages, the energy sector is increasingly viewed in conjunction with transport infrastructure and logistics.

The transformation of the regional security system deserves special attention. The study has shown that while restrictions on the presence of external military forces, as enshrined in regional agreements, remain in place, the nature of threats has changed significantly. Non-traditional risks—environmental issues, transnational crime, and threats to infrastructure resilience—are coming to the fore. This requires a shift toward a comprehensive approach to security based on the coordination of efforts among the region's states.

A comparison of the findings with existing academic literature leads to the conclusion that the current transformation of the Caspian region goes beyond narrow interpretations focused exclusively on energy or legal status. Unlike a number of studies that emphasize geopolitical rivalry or the incompleteness of the legal regime (Karataeva 2020), this study demonstrates that the synthesis of various dimensions—geopolitical, geoeconomic, and institutional—is becoming a key factor.

Thus, three key areas for the further development of the Caspian region can be identified:

1. deepening the institutionalization of regional cooperation;
2. expanding the region's role as a Eurasian transit hub;
3. establishing a comprehensive security system that addresses new challenges.

The practical significance of this study lies in the potential to apply its findings in the development of foreign policy strategies, regional cooperation programs, and transport and logistics projects. Its theoretical significance lies in refining our understanding of the Caspian region as an independent subsystem of international relations.

Overall, under current conditions, the Caspian region serves not only as an arena of competition for resources but also as a dynamically developing center of Eurasian connectivity, where a new model of regional order is taking shape, combining elements of sovereignty, cooperation, and interdependence.

REFERENCES:

«The Organization of the Caspian Economic Cooperation: importance, prospects, problems» [Organizatsiya kaspiyskogo ekonomicheskogo sotrudnichestva: znachenie, perspektivy, problemy]. <https://casp-geo.ru/organizatsiya-kaspijskogo-ekonomichesk/> (accessed: 23.04.2026).

Chernitsyna, S. 2025. «The Caspian region in the system of international relations: legal status, resources and domestic political strategies» [Kaspiyskiy region v sisteme mezhdunarodnykh otnosheniy: pravovoy status, resursy i vneshnepoliticheskie strategii]. <https://cyberleninka.ru/article/n/kaspiyskiy-region-v-sisteme-mezhdunarodnyh-otnosheniy-pravovoy-status-resursy-i-vneshnepoliticheskie-strategii> (accessed: 23.04.2026).

Convention on the Legal Status of the Caspian Sea. https://tehranconvention.org/system/files/web/convention_on_the_legal_status_of_the_caspian_sea_en.pdf (accessed: 25.04.2026).

Golovin, V., Golovina, E. 2024. «The Caspian rift as an indicator of global geopolitical processes» [Kaspiyskiy razlom kak indikator globalnykh geopoliticheskikh protsessov] Eurasian integration: Economics, Law, Politics 4 (50). <https://www.eijournal.ru/jour/article/view/1376> (accessed: 25.04.2026).

International Energy Agency. n.d. Azerbaijan: Energy Mix. <https://www.iea.org/countries/azerbaijan/energy-mix> (accessed: 25.04.2026).

Karabushchenko, P. 2022. «The Caspian Sea as the axial region of Eurasia in the context of civilizational development (historical and elitist generalization)» [Kaspiy kak oseyvoy region Evraziiv kontekstetsivilizatsionnogo razvitiya (istoriko-elitologicheskoe obobshchenie)] Caspium Securitatis: Journal of Caspian Security 2 (1):34-49. Caspium Securitatis. <https://www.caspiumsecuritatis.ru/index.php/csj/article/view/51> (accessed: 01.05.2026).

Karataeva, E. 2020. «The Convention on the Legal Status of the Caspian Sea: The Final Answer or an Interim Solution?» [Konventsia o pravovom statuse Kaspiyskogo morya: okonchatelnyy otvet ili vremennoe reshenie kaspiyskogo voprosa?] The International Journal of Marine and Coastal Law 35.

Magomedov, A. 2022. «The post-Soviet Caspian Sea as a geopolitical unit: problems of description and contours of a new research paradigm». [Postsovetitskiy Kaspiy kak geopoliticheskaya edinitsa: problemy opisaniya i kontury novoy issledovatel'skoy paradigmy] Proceedings of the Saratov University. A new series. Series: Sociology. Political Science 22 (3). <https://cyberleninka.ru/article/n/postsovetitskiy-kaspiy-kak-geopoliticheskaya-edinitsa-problemy-opisaniya-i-kontury-novoy-issledovatel'skoy-paradigmy> (accessed: 01.05.2026).

World Bank. 2023. The Middle Trade and Transport Corridor: Policies and Investments to Triple Freight Volumes and Halve Travel Time by 2030. <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/6248f697aed4be0f770d319dcaa4ca52-0080062023/original/Middle-Trade-and-Transport-Corridor-World-Bank-FINAL.pdf> (accessed: 23.04.2026).

ҒТАХР
11.25.91**Сәкен Есіркеп***PhD, ҚР ҒЖБМ ҚР Мемлекет тарихы институты,**Астана, Қазақстан**e-mail: sakenyessirkep1985@gmail.com**<https://orcid.org/0000-0002-0188-7577>***КҮШ ҰҒЫМЫНА ҚАТЫСТЫ САЯСИ ҒЫЛЫМДАҒЫ
КӨЗҚАРАСТАРДЫҢ ДАМУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ**

Аңдатпа. Халықаралық қатынастар саласында күш ұғымына қатысты бірнеше теориялық мектептің дербес тұжырымдары бар. Аталған көзқарастар бойынша көп жылдар бойы түрлі ғылыми пікірталастар, салмақты зерттеулер жасалған. Саяси ғылымда күш ұғымының түпнұсқа түріндегі формасы маңызды екенін реализм мектебінің өкілдері алға тартады. Олар әскери күш, экспанциялық саясаттың маңызды екенін айтып, халықаралық саясатта басымдық күштілердің еншісінде екенін дәлелдеуге тырысады. Либерализм теориясының өкілдері күш ұғымына қарсы демократия, мәдениет, дипломатия тәсілдерінің басым рөлге ие екенін тұжырымдайды. Қазіргі таңда неореализм мен неолиберализм теорияларының өкілдері аталған ойды одан әрі дамытып, заманауи шарттар тұрғысынан сараптауда. Мақалада халықаралық қатынастар саласындағы структурализм, феминизм, марксизм сияқты өзге саяси мектеп өкілдерінің, сондай-ақ бірқатар қазақстандық авторлардың көзқарастарына талдау жасалған. Сонымен қатар, аталған саяси мектептер арасында күш ұғымына қатысты «қатты күш», «жұмсақ күш», «ақылды күш» деген терминдер қолданысқа енгізілген. Мақалада аталған ұғымдарға да жеке-жеке тоқталып өткен. Аталған ұғымдардың өзара теориялық және практикалық ерекшелігін талдау күш ұғымының шынайы табиғатын ашуға мүмкіндік береді. Бұл мақалада осыған талпыныс жасалған.

Түйін сөздер: күш, жұмсақ күш, қатты күш, реализм, либерализм.

Сакен Есиркеп

ЭВОЛЮЦИЯ ВЗГЛЯДОВ НА ПОНЯТИЕ СИЛЫ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Аннотация. В сфере международных отношений существуют определенные концепции различных теоретических школ, по-разному трактующих понятие силы. На протяжении многих лет вокруг этих подходов велись многочисленные научные дискуссии и проводились фундаментальные исследования. Представители школы реализма утверждают, что ключевое значение имеет классическое понимание силы в ее первоначальной форме. Они подчеркивают важность военной мощи и экспансионистской политики, стремясь доказать, что доминирующее положение в международной политике принадлежит сильным государствам. Представители теории либерализма, напротив, считают, что в понимании силы приоритетную роль играют демократия, культура и дипломатические методы. В настоящее время сторонники неореализма и неолиберализма продолжают развивать данные идеи, анализируя их с точки зрения современных международных условий. В статье также рассматриваются взгляды представителей других политических школ – структурализма, феминизма, марксизма, а также ряда казахстанских авторов в области международных отношений. Кроме того, в рамках указанных политических направлений в научный оборот были введены такие термины, как «жесткая сила», «мягкая сила» и «умная сила». В статье каждому из этих понятий уделено отдельное внимание. Анализ теоретических и практических особенностей данных концепций позволяет глубже раскрыть подлинную природу силы как категории международных отношений. Настоящая статья представляет собой попытку такого осмысления.

Ключевые слова: сила, мягкая сила, твердая сила, реализм, либерализм.

Saken Yessirkep

EVOLUTION OF VIEWS ON THE CONCEPT OF POWER IN POLITICAL SCIENCE

Abstract. In the field of international relations, various theoretical schools have developed independent interpretations of the concept of power. For many years, these approaches have been the subject of extensive academic debates and significant scholarly research. Representatives of the realist school argue that the classical understanding of power in its original form is of fundamental importance. They emphasize the significance of military power and expansionist policy, seeking to demonstrate that dominance

in international politics belongs to the strongest states. Representatives of liberal theory, by contrast, maintain that democracy, culture, and diplomatic methods play a leading role in the understanding of power. Today, proponents of neorealism and neoliberalism continue to develop these ideas further, analyzing them from the perspective of contemporary international conditions. The article also examines the views of representatives of other political schools, such as structuralism, feminism, and Marxism, as well as the perspectives of several Kazakhstani scholars. In addition, terms such as “hard power,” “soft power,” and “smart power” have been introduced within these political approaches. The article provides separate consideration of each of these concepts. An analysis of their theoretical and practical distinctions makes it possible to reveal the true nature of power more comprehensively. This article represents an attempt to achieve that objective.

Keywords: *power, soft power, hard power, realism, liberalism.*

КІРІСПЕ

Күш ұғымы әлемдік саясатта үлкен маңызға ие. Өйткені саяси ғылымда, халықаралық қатынастар дисциплинасы негізінде, сондай-ақ әлемдегі саяси оқиғалардың өзгерісінде күштің немесе оның балама мағынасына ие биліктің, әскери қуаттың және қатты күштен айналып өтіп, дипломатиялық мәміле арқылы ортақ шешімдер қабылдаудың орны ерекше.

Сондықтан саяси ғылымда, халықаралық қатынастар теориясында негізгі бірнеше саяси мектеп өкілдері арасында күш ұғымына және оның әлемдік саясаттағы орнына қатысты көптеген жылдар бойы пікірталас жалғасып келеді. Бірнеше саяси мектеп арасында ғылыми тұжырымдар қалыптасқан. Бұл ретте, осы тақырыпты зерттеу барысында аталған мектеп өкілдерінің көзқарасындағы негізгі ерекшеліктер мен олардың өзара түйіскен тұстарына айрықша назар аударғанды жөн көрдік.

ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ

Зерттеу жұмысы барысында күш ұғымына қатысты классикалық реализм, классикалық либерализм, неореализм, неолиберализм, структурализм, марксизм т.б. саяси мектептерінің теоретиктері жазған еңбектер мен олардың жасаған тұжырымдарына салыстырмалы талдау жұмыстары жүргізілді.

Аталған мектеп өкілдері ұзақ жылдар бойы күш ұғымының әлемдік саясаттағы маңыздығына қатысты пікірталас жүргізіп келеді. Олардың тұжырымдағы ойлардың негізгі аспектілерін талдау арқылы оқырманға күш ұғымының саяси ғылымдағы даму эволюциясы ұсынылатын бола-

ды. Осы мақалада күш ұғымына қатысты саяси ғылымдағы негізгі мектеп өкілдерінің көзқарастарына тарихи және салыстырмалы талдау жасалған.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Күш ұғымының құралдары, оның өлшем сипаттамалары әрқилы. Кейбір мәселе туралы сандық зерттеу әдістері арқылы қорытынды шығаруға тура келсе, кейбір тұжырымды тек сапалық зерттеу әдістері арқылы анықтауға болады. Бұл ретте, біз күш ұғымына байланысты ең кең таралған қатты, жұмсақ және ақылды күштердің ара жігін ашып көрсетуді және олардың өзара әлеуетін толығырақ танып-білу үшін әрқайсысына тән құралдарды жеке-жеке жазуды жөн көрдік.

Қатты күшке қатысты мәліметтерді, қорытындыларды шығару үшін сандық зерттеу әдісіне жүгіне аламыз. Мысалы экономикалық қысым жасаудың нәтижелерін цифрлармен, статистикамен, тауар айналымының өсу немесе азаю динамикасымен анықтауға болады. Әскери шабуылдың әсері де жаулап алынған аумақпен, адам санының шығынымен т.б. оңай өлшенеді. Қатты күш құралдарының бағанында көрсетілген тәсілдердің көпшілігін сараптауда осы сандық әдістің нәтижелері нақты тұжырым жасауға, нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Ақылды күштің құралдары сандық және сапалық әдісті қажетіне сәйкес пайдалану қажеттігін көрсетеді. Қандай да бір елдің ақылды күш құралдарын пайдаланғанын осы екі әдісті қолдану арқылы айқындауға, тиісті тұжырымды немесе гипотезаны дәлелдеуге болады.

Ал жұмсақ күш саясатының нәтижелері мен үрдістерін анықтауда көбінесе сапалық зерттеудің бірқатар әдістері көмекші бола алады. Бұған бір мысал ретінде соңғы бес жылда әлемдегі жұмсақ күш саясатындағы ең ықпалды мемлекеттердің үздік отыздығының индексін жасау дәстүрге айналғанын айта кеткен жөн. Үздіктерді таңдауда мемлекеттердің білім беру жүйесінің өркендеуі, ол елге шет мемлекеттерден келетін білім алушылар санының көптігі, олардың ықпалды орындарда қызмет етуі, мәдениетінің, оның ішінде кино өнері, тілдік ықпалы, халықтың салт-санасының және музыкасының тартымдылығы, диджитал, IT саласының дамуы, технологиялық прогресс, басқару жүйесінің ықпалдылығы, оның өзге ел халқы үшін үлгі етерлік сипатта болуы, отбасы құру, яғни сол ұлттың өкілдеріне үйленетін немесе тұрмысқа шығатын өзге ел азаматтарының көп болуы, кәсіпорындардың бәсекеге қабілетті, жаһан жұрты тұтынатын сапалы өнім дайындауы сияқты параметрлер есепке алынады. Осы аталған нәтижелерге қол жеткізу үшін көбінесе сапалық зерттеу әдістерінің нәтижелері мен қорытындылары есепке алынған.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІН ТАЛДАУ

Бірінші күш ұғымына ерекше тоқталған және оны талдаған классикалық реализм мектебінің өкілдері. Жалпы реализм термині философия, саясаттану, әлеуметтану сияқты дисциплиналарда әр түрлі сипатта қолданылады. Саяси ғылымдағы реализмді мемлекеттің ұлттық мүдделерін қорғау жолында әскери күшке сүйену арқылы іс-қимыл жасау әрекетін құптайтын, аталған бағытты ұстанатын немесе мұны қалыпты аксиома ретінде қабылдайтын саяси бағыт деп сипаттауға болады.

Реалистер күш ұғымын соғыс, әскери гегемония және қарулы қақтығыспен байланыстыра айтады. Яғни, күш сөзін тура мағынасында қарастырады. Реализм саяси мектебінің өкілдері халықаралық қатынастар, әлемдегі саяси өзгерістердің бәрі «қатты» күшке тәуелді екенін алға тартады. Шынында да мыңжылдықтарға жалғасатын адамзат тарихының даму кезеңдері қуаты мемлекеттердің әлсіз елдерді басып алуымен, әлемдегі ықпалды империялардың дамыған кезде өзге елдерді әскери күшпен жаулап алып, әлсіреген кезде өзінен күші басым елдерге есе жіберіп, кейіннен тарих сахнасынан жойылып отырғанын, яғни ықпалды мемлекеттер арасалмағының қатты күшке қатысты өзгеріп отырғанын көруге болады. Реализм саяси мектебінің өкілдері осынау тарихи аксиоманы басты қағида ретінде басшылыққа алады. Реализм мектебінің өкілдері әлі күнге дейін дипломатиялық көпжақты қатынастардың дамуына қарамастан бастапқы ұстанымға сүйенеді.

Тарихтағы әйгілі Отыз жылдық соғыс аяқталып, 1648 жылы Вестфалия бітімі туралы келісім қабылданған сәттен бастап, әлемдік саясатта келіссөздер мен дипломатияның рөлі нығайған болатын. Осы оқиғадан соң бірнеше жыл бойы мемлекеттер арасындағы келіспеушіліктер дипломатиялық жолмен шешіле бастады.

Бұған қарамастан XX ғасырда болған Бірінші және Екінші дүниежүзілік соғыстар әскери қақтығыстардың әлі де болса әлемдік тәртіпке өзгерістер енгізе алатынын дәлелдеді. Тіпті таяуда ғана орын алған, яғни 2022 жылы ақпан айында Ресейдің Украинаға басып кіруі, 2023 жылдың соңында шиеленіскен Таяу Шығыстағы жағдай өркениетті әлемде әлі де болса әскери қақтығыспен соғыстың ықпалы зор екенін дәлелдей түсті. Бұл реализм мектебі өкілдерінің тұжырымы әлі күнге өзекті екенін көрсетті. Саяси реализм мектебінің өкілдері осындай факторларды алға тарта отырып, қатты күштің әлемдік саясатта қазір де шешуші рөлге ие екенін жазады.

Британ саясаттанушысы және саяси реализм мектебінің өкілі Эдуард Карр әскери күштің әлеуетін төмендетіп, дипломатия, келіссөз арқылы жетістікке жетуді бірінші орынға қойған либерализм және идеализм

мектебі өкілдерін «утопияшылдар» ретінде айыптап, оларды көптеген соғыстардың орын алуына тікелей себепкер ретінде сынады (Burchill et al. 2005, 8). Оның пікірінше басталғалы тұрған соғысқа лайықты қарсылық көрсетіп, оған жауап беруге дайындалудың орнына, қатты күшті қолданушы акторлармен келіссөзге келуге үміттену көптеген мемлекеттерді жиі өкінішке ұрындырып келеді. Өйткені фашистік Германия да еуропалық елдер қаншама рет дипломатиялық келіссөздер жасап, Гитлерді алған бетінен қайтаруға тырысқанына қарамастан әлемдік соғыс басталды. Сондықтан әскери қақтығысқа реалистік көзқараспен қарап, ең әуелі оған тойтарыс берудің тиімді жолдарын ойластырған жөн.

Сонымен қатар 1970 жылдардың соңында пайда болған неореализм теориясының өкілдері «күш» ұғымын тек қару-жарақ, қара күш қолдану түсінігімен шектемей, ықпал етудің экономикалық қысым жасау, қарсыласын өзіне қаржылық тәуелді ету сынды қырлары бар екенін және оны тиімді пайдалану арқылы мақсатқа жетуге болатынын жазды. Қазіргі таңда тек ірі мемлекеттерді айтпағанда көптеген трансұлттық компаниялар көптеген елдердің экономикасын өзіне тәуелді етіп, өз әмірін жүргізіп келеді. Сондықтан қатты күштің әскерден өзге де жанама құралдарына көңіл бөліп, оны мақсатқа сәйкес пайдалануға болатыны күн тәртібіне шықты.

Америкалық саясаттанушы, неореализм теориясы өкілдерінің бірі Кеннет Уолц «Шынайы саясат сыртқы саясатты жүргізудің әдістерін көрсетеді және оның логикалық принциптерін белгілейді. Ал күштер тепе-теңдігі осы әдістердің халықаралық қатынастардағы салдарын түсіндіреді. Дәлірек айтсақ, теория осылай дейді. Егер халықаралық қатынастардың ашық саяси теориясы болса, ол күштер тепе-теңдігі теориясы» дейді (Waltz 1982, 41).

Уолцтың пікірінше күштер өзара тепе-тең болмаған жағдайда ықпалды ойыншылардың басымдығы мықты актордың ырқына қарай жығылады. Ол әлемдік саясаттың мыңжылдық кезеңдерін талдай отырып, қай кезде де күштің немесе әскери әлеуеттің мүмкіндігі шешуші рөлге ие екенін, әскери күштің арқасында жетістікке жетудің жиі көрініс беріп келе жатқанын жазады (Burchill et al. 2005). Күштің дәл осындай турамағынасындағы маңызы туралы реализм саяси мектебінің көптеген өкілі пікір білдірген.

Америкалық белгілі саясаттанушы ғалымдар Тажа Пол (T.V. Paul), Джеймс Уиртс (James J. Wirtz) және Майкл Фортман (Michel Fortmann) «Күштер тепе-теңдігі» атты еңбекте күштің қатты, жұмсақ және ассиметриялық тепе-теңдік атты негізгі үш түріне тоқталады (Paul, Wirtz, and Fortmann 2004, 3–4). Қатты тепе-теңдік ретінде бәсекелес елдер арасындағы әскери бақталастық, әр түрлі коалициялар құру үрдісі сипатта-

лады. Бұл бағыттағы тұжырымды қолдаушы ғалымдар көбінесе реализм және неореализм мектебінің өкілдері.

Жұмсақ тепе-теңдікті ұстанушылар елдер арасындағы әр түрлі келісімдерді, әскери әлеуетті арттыруға қарағанда, одақтық және өзара әріптестік қатынастарды дамытуды қолдайды. Олар топтастып одақтасу арқылы елдің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге болатынын алға тартады.

Ал ассиметриялық тепе-теңдік терроризм сияқты әдіс арқылы өзінің қуатты елдерге, күштерге ықпалы ету, өз талабын орындату амалынан туған әрекет ретінде сипатталады.

Саяси ғылымдағы классикалық реализм саяси теориялық мектебінің өкілдері Кеннет Уолц, Роберт Джервис, Джон Миршаймер, Роберт Гилпин, Кеннет Уолтц, Ганс Моргентау т.б. «күш» ұғымына ерекше тоқталып, оның мемлекеттің бар болуында, елдер арасындағы қатынаста маңызды рөл ойнайтын құрал екендігін алға тартады.

Аталған зерттеушілердің пікірінше адамның табиғаты күшке, басымдыққа жетуге негізделген. Егер өз күші жетпеген жағдайда ортақ коалиция құру арқылы өз мақсатына жету әлемдік саясаттағы негізгі қағиданың бірі саналады. Реализм мектебінің өкілдері әр мемлекеттің өз әлеуетін арттырып, қатты күшке ие болуды көздейтінін алға тартады (Akşemsettinoglu 2002, 66).

Тағы бір америкалық саясаттанушы ғалым, Колумбия университетінің Халықаралық қатынастар және халық дипломатиясының процессоры Роберт Джервистің пікірінше бір сәтсіздік екінші бір сәтсіздікке әкеледі деген «домино теориясына» көп сене беруге болмайды. Оның пікірінше орта деңгейлі күштер әрдайым тепе-теңдіктің сақталуына көңіл бөледі. Ал АҚШ секілді ірі мемлекеттер бұл тепе-теңдіктің сақталуын қамтамасыз етеді (Jervis and Snyder 1991, 7). Яғни, күштердің тепе-теңдігін, олардың арасындағы өзара балансты сақтап отыру қажет (Jervis and Snyder 1991, 22).

Америкалық саясаттанушы ғалым, Чикаго университетінің профессоры, «шабуылдаушы реализм теориясының» авторы Джон Миршаймер «либерал гегемония» идеясын сынға алады. Ол бұл теорияны амбициясы мол, шындықтан алыс тұжырым деп санайды.

Миршаймер «Либерал армандардың үлкен қателігі және халықаралық ақиқат» деп аталатын еңбегінде «Либерал құндылықтарды ұстанатын елдер сол идеяны өзгелерге, әлем мемлекеттеріне сіңіргісі келеді. Өйткені олар либерал демократия ең ақылды, ұтымды жол деп санайды. Олардың ойынша либерал идея тараған елдер бір-бірімен соғыспайды, татулықта өмір сүреді деген көзқарас бар... Бірақ бұл қате тұжырым. Әлемде ірі либерал мемлекеттер болған жерде олардың арасында

бәсеке де бар. Олар бір-бірін үнемі аңдып, өзара бәсекелесіп отырады. Өйткені ең бірінші өз мүддесін, өзгеден үстем болуын ойлайды. Бірақ либерал идеялар туралы риторикаларын да жиі айтып жүреді. Сырттай қарасақ сөздері либерал, ал істері реалистерге қатты ұқсайды» дейді (Mearsheimer 2018, 16). Ол «Ұлы күш саясатының трагедиясы» атты мақаласында «Экономикада ақша қаншалықты маңызды болса, халықаралық қатынастарда күш те соғұрлым маңызға ие екені бұлтартпас ақиқат» деп пайымдайды (Mearsheimer 2001, 7–25). Миршаймер осы арқылы қатты күштің маңызды екенін алға тартады.

Роберт Гилпин күштердің ара салмағы әрдайым тең болуы тиіс деген ұстанымда. Оның пікірінше тепе-теңдік бұзылған жерде әскери кикілжің, қақтығыс орын алу ықтимал. Нәтижесінде саяси және қоғамдық тұрақтылықты қамтамасыз ететін жаңа баланс күштерін іздеуге туралы келеді (Gilpin 1988, 27).

Ал неореализм мектебінің белді өкілі Кеннет Уолтц мультиполяр әлемдік тәртіпке қарағанда биполяр жүйенің болғаны әлдеқайда жақсы деген пікір айтады (Waltz 1979, 136–137). Оның пайымдауынша көптеген ірі актор болған кезде дағдарыс, өзара қақтығыс орын алу ықтималдығы артады.

Саяси реализм және прагматизм мектебінің өкілі Ганс Моргентау АҚШ-тан өзге ірі мемлекеттердің саяси және әскери саясатын жиі сынайды. Ол әскери әлеуетті дамытуды қолдайды. Түрлі истребительдер, қару-жарақ түрлерін жасап шығару және оны белгілі бір мөлшерде экспорттау арқылы елдің сыртқы имиджін жақсартуға болатынын алға тартады (Morgenthau 1969, 92). Моргентау жалпы адамдар арасында кездесетін моральдық және этикалық құндылықтардың мемлекеттік шаруаларда іске аспайтынын және қажетсіз болатынын алға тартады (Burchill et al. 2005).

Сент Джонс университетінің профессоры Дэвид Көрн күш ұғымына қатысты реалистердің көзқарастарында тек әскери, қарулы қақтығыс, экономикалық сипаты ғана айтылатыны, күштің өндірістегі, технологиядағы көрсеткіштері, инфрақұрылымның дамуы және халықтың саны мен сапасына қатысты әлеуеті назардан тыс қалып жүргендігін сынайды (Kearn 2011, 74).

Ал марксизм мектебінің өкілдері күшті немесе ашық бәсекелестікті әр түрлі таптардың арасынан іздейді және басымдықты жұмысшылар табының еншісіне тиесілі екенін алға тартады. Олар әлемдік төңкеріс арқылы жұмысшы табының үстемдігін орнату қажеттігін ұсынады.

Төңкеріс тек күш қолдану арқылы ғана емес таптар арасындағы тепе-теңдік идеясын кеңінен тарату арқылы да қалыптасады. Бұл тұжы-

рымды неомарксизм мектебінің өкілдері А. Грамши, К. Касториадис, Г. Маркузе, Ж.П. Сартр сияқты ғалымдар да қолдайды. Аталған теоретиктер ел арасында төңкерісшіл көңіл-күй атмосферасын қалыптастыруға бар әлеуетін пайдалана қызмет етті.

Америкалық философ П. Готфрид мұны «Марксизм идеясы әлсірей бастағанда қайтадан төңкеріс идеяларының өркендеуіне ұмтылыс» деп бағалады (Михайловский 2015, 38). Ал италияндық неомарксист Антонио Грамши «үстемдік ету» немесе «гегемония» терминін жағымды мазмұнда қолданып, оның таптар арасында жетістікке жетудің негізгі кілті ретінде рөл ойнайтынын жазды (Михайловский 2015, 40).

Грамши «Түрме хаттары» атты еңбегінде «мәдени институттар» жайлы жазады. Осы әдебиет, өнер және тіл сынды мәдени институттар халықтың ой-санасын қалыптастырады. Бұл халықтың, елдің қандай болмағына тікелей әсер етеді. Сондықтан ол мәдени институттар жайлы өз тұжырымдасын ұсынады. Грамшидің көзқарасындағы «мәдени идеологиялық гегемония» тұжырымын халықаралық қатынастардағы жұмсақ күш саясатының негізгі идеялық платформаларының бірін құрады деп санауға болады. XX ғасырдың соңында бұл тұжырым саяси ғылымда, әсіресе неолиберализм мектебі өкілдерінің арасында үлкен ықпалға ие болды.

А. Грамши «Саяси күрес кезінде әскери қақтығыс сияқты қантөгіске дейін бару мүлдем қажет емес. Бұл жерде дипломатия қажет. Дипломатия, мәселені қантөгіссіз, соғыссыз шешуге қажетті халықаралық саяси күрестің түрі» дейді. Ол осы сөзі арқылы күштен келіссөздің анағұрлым жоғары тұратынын дәлелдейді (Грамши n.d., 263). Оның ілімі реалистік және маркстік идеяларға, тұжырымдарға қарсы пайда болды деуге де болады.

Маркстік ілім жұмысшы тап өкілдерінің өзге санаттағы адамдар топтарынынан үстемдікке ие болатынын, түбінде әлемдік төңкеріс арқылы коммунизм идеясының орнығатынына негізделген. Сондықтан Грамши маркстік идеяға қарсы баламалы ойлар айтумен де ерекшеленеді.

Марксизм теориясының белді өкілі Майкл Кокс қандай да бір елдің ішіндегі және әлемдегі үстемдік етуші таптар, мемлекеттер және ықпалды халықаралық институттар өзара ынтымақтасып әлемдік тәртіпті орнатуы тиіс деген тұжырымға тоқталады (Burchill et al. 2005, 20). Ол мұндай таптық үстемдік марксизм идеясына негізделетінін меңзейді.

Күш ұғымына қатысты феминизм теориясының өкілдері де өзіндік көзқарасқа ие. Олар әйел мен ер адамдардың арасындағы күш балансының болмауына байланысты әлемде әділетсіз жүйе орнағанын сынға алады. Олар әйелдердің күші әлсіз болғандықтан халықаралық қатына-

стардан бастап, қазіргі кез келген қоғамда ерлердің монополиясы қалыптасқанын, әлемдік тәртіптің соған ыңғайлы құрылғанын айтады. Бұл ретте олардың ұстанымдары әйелдердің барлық саладағы құқықтары мен үстемдігін қамтамасыз етуге бағытталған және осы бағытта іс-қимыл жасайды.

Классикалық реализм мен неореализм көзқарастарының айырмашылығы күш ұғымының анықтамасында. Реалистер күшті елдің әскери қуаты ретінде көрсетсе, неореалистер әскери күшпен қатар экономикалық, саяси, технологиялық, т.б. күштерді қоса қарастырады (Anlamassova 2017). Сонымен қатар, классикалық реализм мектебі өкілдері күш ұғымын мақсат ретінде сипаттаса, неореалистер билікті елдердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету құралы ретінде қарастырады.

Екінші дүние жүзілік соғыстан кейін қарулы қақтығыссыз, экономикалық қысымсыз мақсатқа жетудің жолдарын ұсынған теоретиктердің саны артты. Саяси сарапшылардың көпшілігі мұны адамзаттың болашағы, әлемдік тәртіптің қажетті шарты ретінде атап, аталған бағытта түрлі тұжырымдар пайда бола бастады. Бұл саясаттану мен халықаралық қатынастар дисциплинасында жұмсақ күш саясаты туралы әр түрлі тұжырымдардың тууына ықпал етті (Bokova 2010).

Ал XX ғасырдың 80-90 жылдары, яғни Қырғи-қабақ соғысынан кейін пайда болды деп есептелетін конструктивизм мектебінің өкілдері әлемдік кикілжіңдердің туындауына себеп болған ойыншылардың мүдделері, мәдениеті, болмысын зерделеу арқылы, күшсіз-ақ проблеманы шешуге болады деген ойды алға тартады.

Конструктивизм идеясы либерализм мектебі өкілдерінің пікіріне жақын. Бұл идеяны алға тартушылар әлемдік тәртіпті әскери күш те, белгілі либерал бастамалар да емес мемлекеттегі, әлемдік тәртіпте қалыптасқан құрылыс немесе құрылым айқындайды деген принципті ұстанады.

Осы саланың өкілдері халықаралық құқық кезінде маңызды рөл ойнайтын халықаралық институттарды маңызды құрал (инструмент) ретінде атайды (Gururaj and Mohammed 2016, 82). Конструктивизм мектебі енгізген ұғымның бірі – дискурсты күш. Бұған білім, идея, мәдениет, тіл және идеология жатады. Бұлар әлемдік тәртіпті айқындауда әскери күштен әлдеқайда маңызды. Дискурсты күш интерсубъектив мағынаға ие. Осы арқылы материалдық күш, құрылым, мемлекеттік сәйкестік (идентичность) және мемлекетаралық қатынастар айқындалады. Сондай-ақ, достың, қарсыластың және жаудың кім екені анықталады (Алексеева et al. 2018, 66).

Сондай-ақ конструктивизм мектебінің өкілдері Майкл Барнет пен Раймонд Дувал «күш» ұғымы халықаралық қатынастардың негізін құрайтыны туралы жазады (Barnett and Duvall 2005). Олардың пікірінше дис-

циплинарлық талас-тартыстар белгілі бір күштің өзгеге ықпал жүргізуіне көңіл бөледі. Бірақ осы салада бірнеше актордың, күш орталықтары мен түрлерінің бар екеніне назардан тыс қалады.

Танымал конструктивист-ғалым Александр Вендт мемлекеттердің өзара қарым-қатынасына, оның әлеуметтік қырына, мүдделеріне ерекше мән береді. Ол «халықаралық қатынастардағы конструктивистік шақырулар теориясында билік пен материалдық мүмкіндіктердің бөлінуі халықаралық қатынастардың негізін құрамайды. Неорелизмнің индивидуалдық онтологиясын идеяның бірегейлік (идентичность) пен мемлекеттің мүддесін құрайтынына қатысты біртұтас тәсілге ауыстырған жөн» (Barros-Luis 2012, 27) деген пікірді ұстанады.

Вэндттің пікірінше, әлеуметтік құрылымдар жалпы білім, материалдық ресурс және тәжірибе сияқты элементтерден тұрады.

Біріншіден, ортақ түсініктерден, күтулерден немесе білімдерден тұратын әлеуметтік құрылымдар субъектілердің күйін және бірлескен немесе қарама-қайшы қарым-қатынастардың сипатын білдіреді. Қауіпсіздік дилеммасы, мысалы, мемлекеттер бір-бірінің ниеттері туралы ең нашар жорамалдарға байланысты сенімсіздік тудыратын, сондықтан өз мүдделерін анықтайтын субьектаралық әлеуметтік құрылым. Екінші жағынан, қауымдастықтың қауіпсіздігі – бұл мемлекеттер арасындағы қақтығыстарды соғыссыз шешу үшін сенім туралы білім беретін басқа әлеуметтік құрылым.

Екіншіден, алтын мен танк сияқты материалдық ресурстардан тұратын әлеуметтік құрылымдар бар материалдық ресурстар білім құрылымы арқылы адам әрекеті үшін мағынаға ие болады деп тұжырымдайды (Anlamassova 2017, 26).

Қырғи-қабақ соғыс аяқталып, Кеңес Одағы күйрей бастағанда америкалық мәдениетті әлемге жаю мақсатында идеологтар ескі әдістердің іске жарамсыз екенін айтып, жаңа әдіс-тәсілдер ойлап табудың жолын іздейді (Mirrlees 2006, 206). Мұндай әдістің бірі жұмсақ күш саясаты болды деуге негіз бар.

Күш ұғымына қатысты тағы бір тарап «ақылды күш» термині арқылы ерекшеленеді. Яғни, бұл көзқарас иелері қажет кезде әскери күшті, қажет кезде жұмсақ күшті пайдалана отырып, баланс ұстау арқылы ақылды саясат жүргізуді ұстанады.

Конструктивизм бағының өкілдері биліктің, күштің формалары мен түрлерін жіктеп, өзара ерекшеліктерін айқындап алу қажеттігіне көңіл бөледі. Бұл ретте биліктің күштеуші, институционалдық, құрылымдық және өнімділік түрлеріне назар аудару қажет. Осылайша олардың бір-бірімен байланысын, айырмашылығын анықтап, халықаралық қатынас-

тарда күштің қандай жағдайда қалай әсер ететін білуге болады деген пікірді ұстанады.

Күш ұғымына қатысты тағы бір көзқарас либерализм мектебі өкілдеріне тән. Бұған біз зерттеу жұмысының өзегі қылып алған «жұмсақ күш» саясаты туралы зерттеуші ғалымдар да жатады. Олар әскери қақтығысты ысырып, әр түрлі мәдени, гуманитарлық тәсілдер арқылы өзгеге әмір жүргізудің жолдарын ұсынады.

Либералдар қатты күштің маңызды екенін мойындағанымен, оны екінші қатарға қойып, әр түрлі жұмсақ, либерал тәсілдер арқылы шешімге келудің маңыздылығын басты қағида етіп алған. Либерализм өкілдері адамның ақыл-ойы, парасаты дүлей күшке сүйенуден әлдеқайда биік, парасатты екенін, сәйкесінше қақтығыстарды өркениетті жолмен, келіссөздер, өзара түсінісу арқылы шешудің маңызды екенін алға тартады.

Либерал құндылықтар тұжырымын ұстанушы америкалық саясаттанушы Майкл Доил либерал-демократиялық принциптер басшылыққа алынатын елдердің арасында екі жүз жыл бойы, яғни дәлере айтқанда, 1790 жылдан 1980 жылға дейінгі аралықта ешбір көлемді соғыстың болмауы либерал құндылықтардың арқасы екеніне назар аударады (Doyle 1983, 324). Америкалық саясаткер Корделл Халл болса Германия, КСРО сияқты авторитарлы және тоталитар елдердің либерал мемлекеттерге шабуыл жасауы олардың соғысқа құмарлық, шабуыл жасаушы немесе қатты күшке сүйенуге бейім табиғатынан туындайтынын жазады (Hall 1944, 134). Автор либерал құндылықтар негізге алынатын елдердің табиғатына агрессиялық саясаттың жат екенін, сондықтан либерал құндылықтарға қарсы елдерге сеніп, олардың қақпанына түсіп қалу қаупінен сақтандырады.

Доил либерал елдер мен либерал емес немесе ішінара либерал мемлекеттер арасындағы ең үлкен қайшылық, келісімде өмір сүруге кедергі келтіретін фактор өзара құрмет пен сенімнің болмауынан деп түсіндіреді (Doyle 1983, 326). Оның пікірінше мұндай кедергі аталған мемлекеттер арасындағы әлеуметтік және экономикалық қарым-қатынастардың дамуын да тежейді.

Бұл ретте либерал мемлекеттердің өз құндылығын өзге елдер арасында орнатуға барынша мүдделі болуы осындай себептерден келіп шығады деп тұжырым жасауға болады. Дегенмен либерал құндылықтарды әлемнің өзге елдеріне жаюға тырысушылықты либерал күштердің империалистік саясаты ретінде сипаттап, оған қарсы өзге елдерде агрессия да туғызатынын ескерген жөн. Либерализм құндылықтарын таратуды аталған мемлекеттер қанша жерден өзге елдердің қазіргі немесе болашақтағы ықтимал агрессиялық саясатын жұмсарту немесе оны толық

жоққа шығару ретіндегі іс-қимыл ретінде бағаласа да бұл әрекеттің «қатты» және «жұмсақ» сипаттағы қарсылық әрекеттеріне ұласатынын көруге болады. Сондықтан либерал мемлекеттердің өз шындығы тұрғысынан қарап, өзге пікірдегі әлемді либерал құндылықтарға тарту ісі эгоистік сипаттағы әрекет ретінде сыналып та жүр.

Дойл либерал және либерал емес мемлекеттерді салыстырғанда либерал елдердің екі негізгі артықшылығы бар екенін жазады. Бірінші ерекшелік адам құқықтарын бірінші орынға қою. Яғни, осы арқылы құлдық қоғамнан арылып, екінші және үшінші әлем елдері қатарынан өсуге мүмкіндік бар. Бірақ диктаторлық режимдер адам құқықтарын қамтамасыз етуге оң көзқарас таныта бермейді. Екінші ерекшелік еркін сауда және инвестиция саласы. Либерал экономика кез келген елге тең мүмкіндіктер сыйлайды. Бірақ үшінші әлем елдері мұны қаламаса либерал экономикалық мемлекеттер оларға көмектесе алмайды (Doyle 1983, 343). Дойл осы пікірі арқылы өзге режимдегі елдерді либерал құндылықтарға оң қабақ танытып, жақындасуға кеңес береді.

Күш ұғымына либерализм саяси мектебінің өкілдері гуманистік сипатта түсініктеме беріп, мемлекеттер арасындағы түсініспеушілік, кикілжіңдерді өзара келіссөздер, татулық саясаты, одақтастық арқылы шешуге болатынын және оның адамзат игілігі үшін тиімді жол екенін жазады. Либерализм мектебінің өкілдері либералдық құндылықтар, мемлекеттер адамдар арасында үстемдікке ие болатынын, болашақта осы арқылы соғыссыз да үлгілі орта қалыптасатынын алға тартады.

Либерализм мектебінің өкілдері соғысқа қатысты түрлі ой айтқан. Кейбірі соғыс, әскери қақтығыс либерализмнің жауы, оның түбіне жететін апат ретінде сипаттаса, Ұлыбританияның бұрынғы Премьер-Министрі Дэвид Ллойд Джордж либерализмнің соғыстан мықты екенін айтады. Оның пікірінше адамзат тарихында үздіксіз соғыс болып келеді. Егер либерализм соғыстан қатты соққы алатын болса әлдеқашан жойылып кетіп, қазір өзге әлемде өмір сүретін едік. Сондықтан либерализм соғыстан әлдеқайда қуатты, өміршең (Starr 2007) деп бағалауға болады.

Либералдарды мемлекеттің милитаристік саясаты қатты алаңдатады. Олар үшін сыртқы саясаттағы либерал ұстаным өте маңызды. Себебі мемлекет сыртқы саясатта әскердің күшіне айрықша көңіл бөліп, қарулы күштерді дамытса, бұл өз кезегінде іштегі бостандыққа да теріс әсер етеді. Өйткені қуатты әскер сыртқы күштермен күресіп, шекараны қорғаумен қатар, ел ішіндегі еркін адамдарды басып-жаншуға да араласуы мүмкін (Meiser 2018, 1).

Либерал демократиялық әлем теориясының өкілі Майкл Дойл (Michael Doyle) тарихтағы мемлекеттер арасындағы көптеген соғыс ұлттық және мемлекеттік мүдделер қақтығысынан туындап келгенін айтады.

Ал либерал-демократиялық мемлекеттер бір-бірінің қауіпсіздігі мен егемендігін сыйлайды. Сондықтан демократиялық емес елдермен соғысса да, бір-бірімен қақтығысқа бармайды. Өйткені либерал саясат ұстанушы елдегі билеушілер автократтар мен монархтарға қарағанда сайлаушылары алдындағы жауапкершілікті сезгендіктен әскерге, соғысқа қаржы бөлгенді дұрыс көрмейді деп тұрыжымдайды (Doyle 2008, 51)

Неолиберализм инстиционализм мектебінің өкілі Роберт Кохейн (Robert Keohane) либерал институттардың маңызы зор екеніне тоқталады. Ол 1995 жылы өзінің саясаттанушы әріптесі Лиза Мартинмен (Lisa Martin) бірігіп жазған «Институционалдық теориялардың уәдесі» атты мақаласында либерал институттардың түрлі қарулы қақтығыстар мен соғыстың алдын алуға ықпал ететінін баяндайды. Олардың пікірінше аталған институттардың мойнына әлемнің қауіпсіздігін артып қою да «құрғақ уәде» болар еді. Бұл ретте кез келген биліктің қызметін реттеп, тепе-теңдік тәртібін сақтап отыратын институттар болған кезде әлемде бейбіт өмір де ұзағырақ болады (Keohane and Martin 1995). Роберт Кохейн жұмсақ күш теориясының атворы Джозеф Наймен бірге де бірнеше ғылыми мақала жазып, либерал құндылықтар, институттар арқылы мақсатқа жетудің жолдарын зерделейді.

Күш категориясына қатысты саяси мектептер арасында елеулі теориялық қайшылықтар қалыптасқан. Реализм мектебі күштің негізі әскери және материалдық ресурстарда деп есептеп, халықаралық саясатта шешуші рөлді әскери қуат атқаратынын алға тартады. Ал либерализм өкілдері мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық, халықаралық институттар, дипломатия және демократиялық құндылықтар күштің тиімді құралы деп санайды. Неореалистер күшті халықаралық жүйедегі қауіпсіздікті қамтамасыз ету құралы ретінде қарастырса, неолибералдар халықаралық ұйымдар мен өзара тәуелділіктің маңызын ерекше атап көрсетеді. Конструктивистер әскери немесе экономикалық әлеуеттен гөрі идеялар, нормалар, мәдениет және мемлекеттердің өзіндік бірегейлігі халықаралық қатынастардағы күштің негізгі көзі деп есептейді. Марксистер күштің түпкі негізін экономикалық үстемдік пен таптық қатынастардан іздесе, феминистік бағыт өкілдері күштің гендерлік сипатына назар аударып, халықаралық жүйедегі ерлер үстемдігін сынға алады. Осылайша, әрбір саяси мектеп күш ұғымын әртүрлі түсіндіреді және олардың арасындағы басты қайшылық күштің қайнар көзі мен оны жүзеге асыру тәсілдерін түсіндіруден көрінеді.

Біз осы зерттеу жұмысы барысында күш ұғымына қатысты бірнеше негізгі саяси мектеп өкілдерінің тұжырымдары мен олардың өзара талас-тартысына шолу жасағанымызбен, жұмсақ күш саясатына қатысты негізгі көзқарастар қалыптасқан либерализм және неолиберализм

мектептерінің теориялары мен олардың тұжырымдарына көбірек тоқталамыз. Яғни, бұл зерттеу жұмысының барысында либерализм және неолиберализм саяси мектебінің теориялары негізге алынды.

Жалпы «күш» ұғымына қатысты ғалымдар арасында ортақ консенсус, нақты көзқарас жоқ. Ол ғылымдағы түрлі дисциплиналарда жеке анықтама ретінде сипатталған. Күш ұғымы саяси ғылымда, экономика саласында, әлеуметтануда, тарих ғылымда, физика-математика саласында т.б. ғылым салаларында әр қилы көзқарас, тұжырымға сәйкес жазылған. Сондықтан біз бұл бөлімде күш ұғымына, оның ішінде жұмсақ күш теориясына қатысты негізгі саяси көзқарастарға ғана тоқталамыз. Күштің саяси әлеуметтік ғылымдардағы анықтамасы, оның саясаттағы, халықаралық қатынастардағы, тарихтағы рөлі жайлы жазбалар, көзқарастар ерте замандарға дейін созылады.

Мысалы даосизмнің негізін қалаушы қытай ойшылы Лао-цзы «Біреу елді күшпен басып алмақ болса мақсатына жетпейді. Ел деген қол тигізбейтін жұмбақ сауыт сияқты. Егер біреу оған тиіссе, сәтсіздікке ұшырайды. Егер ұстап алса, ол жоғалады... Алапат соғыстан кейін ауыр уақыт келеді. Демек, адамгершілігі бар адам ел басқарғанда ешқашан дөрекі күшке сүйенбейді. Ол соғыспайды, ештеңемен мақтанбайды, еш жерде тоқтап қалмайды» дейді (Лао-цзы 2012, 30).

Лао-цзы «Дүниеде судан асқан әлсіз, судан асқан нәзік дүние жоқ. Бірақ су әлемдегі ең қатты затты қиратып кете алады» (Все лучшие мировые афоризмы и цитаты восточных мудрецов 2018, 7) дей келе, қатты күшке қарағанда жұмсақ күштің қауқарлы екеніне меңзейді. Ал қытайдың әйгілі әскери философы Сун Цзы соғыс өнеріне қатысты стратемасында «Қарулы қақтығысқа кірісу күйреуге әкеліп соғуы мүмкін. Ал қақтығыстан айналып өту жаңаша мүмкіндік әкеледі деуге болады. Сондықтан кикілжіңнен айналып өту жолын таңдаңыз... Өзіңізге айналып өтудің қандай жолы тиімді екенін таңдаңыз» деп өсиет етсе, тағы бір жерінде жүз рет соғысып, жүз рет жеңіске жеткеннен, қарсыласыңды соғыспай-ақ жеңу әлдеқайда жақсы (Сун Цзы 1955, 26) екенін айтады. Оның күш қолданбай-ақ түрлі амал-айлалар арқылы дұшпанды өзіңе бағынысты ету жолын қолдану қажеттігі жайлы жазбалары кең таралған.

Ал ежелгі грек тарихшысы, әйгілі Пелопоннес соғыстары туралы жазған Фукидид мемлекеттер арасындағы соғыстар циклы мыңжылдықтар бойы өзгеріссіз жалғасып келе жатқанын жазады. Ол «күш» ұғымының саясатта үлкен рөл ойнайтынын, қашанда күштінің әлсізді жеңетінін бұлжымас заң екенін алға тартады.

Фукидид «Тарих» атты еңбегінде «Әділеттілік туралы ойлар ешкімді күш қолдану арқылы билікті ұстап қалу әрекетінен айнытқан емес. Адамдарға билік етуге мүмкіндігі бола тұра әділет жолынан таймаған би-

леушілерді ұлықтаған жөн» (Фукидид 1981, 35) дейді.

Ағылшын философы, эмпиризм және либерализм мектебінің белді өкілі Джон Локк тура мағынасындағы күш ұғымының мемлекетаралық қатынастағы, адамдар арасындағы иерархиялық құрылымдағы рөлі жоғары екенін жазады [40]. Оның тұжырымдауынша кез келген өзгеріс пен қарсылық күшке бағынады. Сондықтан күшке иелік ету, қуатты болу өзгеге ықпал етудің, билеудің негізін қамтамасыз етеді.

Келіссөздер, дипломатиялық мәміле арқылы проблеманы шешудің тиімді екенін көптеген зерттеушілер де алға тартады. Мысалы халық дипломатиясын зерттеуші Гөфрей Коуан мен Амелия Арсенаул команда құру, іскерлік қарым-қатынас орнату, әлеуметтік капитал, кикілжіңнен қашу, демократия орнату ықтимал қақтығыстардан құтқаратынын жазады (Cowan and Arsenault 2008, 22).

Тарихта күш қолданбай түрлі тәсілдер арқылы жеңіске жетудің кейстері көп. Бұған Үндістан ұлт-азаттық қозғалысының қайраткері Махатма Гандидің халықты топтастыру арқылы жүргізген «сатьяграха» (шындық үшін тайсалма) деп аталған қарсыласу қозғалысын айтуға болады. Ол отаршылдыққа қарсы қарумен емес бейбіт тәсілдер арқылы күресу жолын таңдады. Ганди қару-жарақ арқылы қарсыласуға қарсы болды. Кейбір солшыл топтар Гандидің бағытына, әдісіне қарсы болғанымен тұтас халық оны қолдап шықты. Нәтижесінде біраз жылдар өткен соң Үндістан ағылшындардың отарлығынан босап, тәуелсіздігін алды. Бұл күш қолданбай-ақ жеңіске жетудің нақты үлгісіне, жарқын мысалына айналды.

Неміс философы, әлеуметтанушы Юрген Хабермас қоғамның басқару формасын коммуникативті және стратегиялық деп екіге бөліп қарастырады (Rasche 2014). Ол коммуникативті басқару формасына өзара диалог, мәміле жасау, келіссөз арқылы консенсусқа келе алатын әдісті жатқызса, стратегиялық басқару формасына көбінесе күшке сүйенетін, өз қалауына бағынбағанды мәжбүрлеу арқылы жолға салатын жүйені жатқызуға болатынын жазады.

Жұмсақ күш саясаты жайлы теория неолиберализм мектебінің белді өкілі, Гарвард университетінің профессоры кіші Джозеф Найға тиесілі. Аталған теория жайлы түрлі пікір бар. Осы теорияның негізгі ерекшелігі және бұл теорияға қатысты белгілі ғалымдар мен зерттеушілердің көзқарастарына тоқтала кетейік.

1990 жылы әйгілі Гарвард университетінің профессоры Кіші Джозеф Най әлемдік саясатты күш қолданбай-ақ мәдениет, тартымды саясат, тиімді құндылықтар жүйесін қалыптастыру сынды баламалы инструменттер арқылы әлемдегі өзге күштерді өзіңе баурауға, сол арқылы өз саясатыңды жүргізуге, оларға ықпал етуге болатынын мәлімдеді.

Кіші Джозеф Най өз сөзінде «Жұмсақ күш» саясаты достық қарым-қатынас, тартымды саяси жүйе мен мәдениет, саяси құндылықтар мен институттар, өзгелер ұмтылатын активтерге сүйенеді. Бұл әлеуетті серіктесті ортақ әлемдік құндылықтар, ортақ институттар, ортақ мақсат төңірегіне топтастырады. Ол ортақ мақсат «жұмсақ күш» саясатын жүргізуші елдердің мүддесінен туындайды. Бұл жоғарыда баяндалған «өзіңнің қалауыңды өзгеге қалату білу» тұжырымына келіп тіркеледі» деген ойды айтады (Есіркеп, Абдрахманова 2020, 122).

Ол 2006 жылы Foreign Policy журналына шыққан «Жұмсақ күш жайлы тағы ойланайық» атты мақаласында «Күш – өзің қалағанды алу үшін өзгенің әрекетін өзгерте білу қабілеті. Мұны істеудің негізгі үш жолы бар. Олар мәжбүрлеу (таяқтау), төлеу (тәтті беру) және өзіңе тарту (жұмсақ күш)» дейді (Nye 2006). Най осы әдістердің ішінде жұмсақ күш арқылы мақсатқа жетудің әлдеқайда тиімді жол екенін алға тартады.

Джозеф Най 2013 жылы жариялаған «Жұмсақ күш және Америка-Еуропа қатынастары» атты мақаласында «Қызықтыру қашанда мәжбүрлеуден тиімдірек. Ал демократия, адам құқықтары және жеке мүмкіндіктер аса қызықтырушы тартылыс нүктесі. Егер саясатта тәкаппарлық пен екіжүзділік байқалса өзгелер теріс бұрылып, жиіркеніш сезімін туғызуы мүмкін» (Nye 2004a) екенін айтып, жұмсақ күш саясатын жүргізуде барынша сақ болудың маңызды екеніне тоқталады.

Саяси ғылымдар дисциплинасында жұмсақ күш дискурсына қатысты зерттеушілер, қызығушылар саны артып, түрлі материалдар жазылғанымен, ғалымдар арасында ортақ консенсусқа негізделген нақты анықтама жоқ (Bakalov 2019). С. Есіркептің еңбектері жұмсақ күш теориясын Қазақстан жағдайында түсіндіруге бағытталған. Автор Қазақстанның жұмсақ күш саясатының әлеуетті құралдары ретінде білім беру, мәдениет, тіл, латын әліпбиі, халықаралық имидж және қоғамдық дипломатия тетіктерін қарастырады (Есіркеп 2020). Сонымен қатар, Г. Каппасова, Ғ. Ельмуратов, М. Алтыбасарова және М. Рахимбаева авторлығымен жарияланған зерттеуде жұмсақ күш қазіргі саяси теория мен халықаралық қатынастар тәжірибесі аясында саяси стратегия ретінде қарастырылады. Авторлар жұмсақ күштің ресурстары, мақсаттары және нәтижелері мемлекеттердің сыртқы саясаттағы ықпалын арттыруда маңызды орын алатынын атап өтеді (Каппасова, Г. және т.б. 2023).

Сарапшылар арасында жұмсақ күштің анықтамасына, оның құралдары мен әлеуетіне, сондай-ақ жұмсақ күшті қандай мемлекеттер немесе институттар қандай жағдайда қолдана алатынына қатысты талас-тартыстар жалғасып келеді.

Жоғарыда баяндап өткеніміздей күштің ауыспалы мағынадағы «қаты» және «жұмсақ» түрлері туралы жиі айтылып келгенімен, соңғы уақыт-

та саяси ғылымда «ақылды» күш ұғымы туралы да жиі айтылып жүр. Ақылды күш ұғымы қатты және жұмсақ күшті қажетті кездерінде араластыра отырып, өз мақсатыңа жету стратегиясы ретінде негізделуде (Nye 2004a, 32). Мұны да ұсынған неолиберализм мектебінің өкілі Джозеф Най. Ол америкалық мәдениет пен құндылықтардың ешқашан Талибанға, Усама Бен Ладенге тартымды болмайтынын, мұндай жағдайда тек күш қолдануға тура келетінін жазады (Nye 2004b, 258).

Ақылды күш саясатын қолаушы ғалымдар шоғыры аз емес. Олардың қатарына Адре Голдау мен Ник Ситтер (Goldthau and Sitter 2015), Эрнест Джеймс Уилсон III сияқтылар бар.

Халықаралық саясат теоретиктерінің бірі Эрнест Джеймс Уилсон III америка идеологтарының жұмсақ күш және қатты күш жайлы ұстанымдарын сынға алады (Wilson 2008, 111). Ол жұмсақ күш саясатын қолдаушылардың пікірі мен келтірген аргументтері әлсіз, саяси аңғал және институционалдық тұрғыдан кемшін екенін айтады. Бұл ретте қатты күшке сүйенушілердің саяси және институционалдық тұрғыдан мықты екенін, алайда өз аргументтерін бейадекват айтатынын, келіссөздерге келгенде ұлттық мүддені қорғай алмайтынын айтып, айыптайды.

Эрнест Джеймс Уилсон III саясатта ақылды күшті пайдалану керектігін жазады. Бұған сәтті кейс ретінде Қытайдың сыртқы саясаттағы жұмсақ күшін атап, ҚХР-дың өзге мемлекеттерге инвестиция салып, жылы қарым-қатынас орнатқанын, ал Тайвань мәселесіне келгенде қатты күшті пайдаланудан қашпайтынын атайды. Мұндай ақылды күш саясаты АҚШ-қа да ауадай қажет екенін жазып, өзге ойды айтатын идеологтарды сынайды. Сондай-ақ, ақылды күш теориясын ұстанушылар терроршылармен күресте жұмсақ күштің жарамсыз екенін, олармен тек қару арқылы күресу қажеттігін алға тартады. Бұл ретте, терроршылар шыққан елдегі халықтың бәрі радикал емес екені анық. Сондықтан қалғандарымен жұмсақ күш арқылы ықпалдасып, оларды өз идеяңа немесе ұстанымыңа көндіруге тартуға болады.

Расында да АҚШ-та ақылды күш тұжырымын қолдаушылар санының ұлғаю себебі АҚШ-тың Иракқа, Ауғанстанға әскер кіргізуі және осы арқылы қатты күштің көмегіне жүгінуін ақтап алу, алдағы уақытта тек жұмсақ күш арқылы өз саясатын жүргізудің мүмкін еместігін мойындауынан деп қабылдаған жөн. Джозеф Най да кейіннен белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу үшін қатты күшті пайдаланудың тиімді болатындығын мойындайды (Емельянова 2018, 14).

Біз бұл зерттеуде негізінен жұмсақ күш саясатын талдауды мақсат еткендіктен ақылды күш жайлы ғалымдар арасында қалыптасқан полемикаларға көп тоқталмаймыз.

Америкалық саясаттанушы Джемма Галаротти жұмсақ және қатты күшті салыстырып, қатты күштің материалдық ресурстарға қол жеткізу мақсатында пайдаланылатынын, ал жұмсақ күштің материалдық емес қосымша игіліктерді көздейтінін айтады (Gallarotti 2011). Оның пікірінше екеуінің табиғаты қарама-қайшы болғанымен, бірін бірі толықтырып, күшейтіп отырады. Сондықтан мақсатқа максималды түрде қол жеткізу үшін екеуінің де әлеуетіне арқа сүйеуге тура келеді.

Саясаттанушы Марта Финнемор мен Катрин Сиккинк ортақ идея, мақсат және тиісті іс-қимылдар әлемге ортақ құрылым, тәртіп және тұрақтылық сыйлайтынын алға тартады (Finnemore and Sikkink 1998, 894). Олардың тұжырымдауынша жұмсақ күш саясатын жүргізу үшін жалпыадамзаттық құндылықтар жеткіліксіз. Өйткені бәріне белгілі мұндай құндылықтар арқылы өзгелерді өзіңе тарту, сол арқылы мақсатқа жету қиын. Сондықтан өзгеде кездесе бермейтін және тартымды құндылықтарды ойлап тапқан жөн.

Ал бірақ күш ұғымын зерттеуші тағы бір ғалымдардың бірі Стивен Ротман бұған қайшы пікір айтады. Ол әлемде кең таралған оң тәжірибелер мен белгілі бір жетістікке жеткен саясаткерлердің іс-қимылын көшіру арқылы жұмсақ күш саясатын табысты жүргізуге болатынын жазады (Rothman 2011, 56). Ротман мысал ретінде АҚШ-та әйелдердің құқықтары мен бостандықтары жақсы қорғалса, өзге әлем елдерінің халқы үшін де мұның тартымды болатынына көңіл бөледі. Сол сияқты оның пікірінше америкалық мәдениет, саяси идеалдар мен саяси тәжірибе өзгелерге жағымды, ұнамды болуы үшін оның қарапайым америкалықтарға ұнауы және нәтижелі болуы тиіс. Осылай болған жағдайда ғана жұмсақ күш туралы айтуға болады.

Жұмсақ күш әрдайым «жұмсақ» бола бермейді, кей кезде мәжбүрлеу күшіне де ие деген ойды америкалық саясаттанушы Дженис Маттерн жазады. Сонымен қатар ол жұмсақ күш идеясын, әлеуетін қолдаса да, Найдның жұмсақ күштің тартылыс тірегі жайлы нақты ұсыныстары, ойы жоқ екенін сынайды (Bially Mattern 2005, 591). Жұмсақ күш идеясы жайлы жазған кезде оның қандай құралдары және тетіктері бар екендігі туралы жан-жақты зерделеу қажеттігіне тоқталады. Маттерннің тұжырымдауынша жұмсақ күшті қалыптастыруда коммуникативті қарым-қатынас үлкен рөлге ие.

Дженис Маттерн Найдның ұсынған жұмсақ күш теориясына қарсы шығып, оның «жұмсақтығына» күмән келтіреді. Ол жұмсақ күш идеясының тек жарнамасы кең тарап кеткен идея екенін, ешқандай да ғылыми жаңашылдықтың жоқ екенін айтады. Маттерннің пікірінше өзгені өзіңе тартымды қылу үшін, алдымен өзіңдікін қалыптастырасың. Ол жерде

әрине ең бірінші мәселенің бірі күшке келіп тіреледі. Сондықтан идеал қоғам туралы ұсыныс айтудың астарында күш қолдану механизмін де іске қосу туралы ой жатқанын айтады.

Профессор Александр Вивинг жұмсақ күштің үш негізгі жағымды агент сипатынан тұратынын жазады.

Біріншісі – адамдарға бағытталған мейірімділік пен жақсылық.

Екіншісі – іс-әрекеттерге жасалған жақсылық.

Үшіншісі – құндылықтарға, бірігейлікке, мақсат пен сенімге деген жақсы қатынас (Vuving 2020, 7). Ол жақсылық жасау игі қарым-қатынасты қалыптастыратынын жазады. Вивингтің пікірінше жақсылық, ізгі әрекет жасау арқылы жұмсақ күш саясатын тиімді жүргізуге болады. Өйткені тартымдылық болған жерде қарсылыққа ұшырау, кикілжіңге бару ықтималдығы азаяды.

Дэвид Көрн жұмсақ күш ұғымындағы тартымдылық тұжырымына қатысты халықаралық қатынастарда ортақ көзқарас жоқ екенін жазады. Бұл ұсынысты субъективті көзқарас ретінде сипаттаған ол тартымдылықтың табиғатын анықтау қиын, идеялық өлшемі жоқ екенін алға тартады (Kearn 2011, 71). Оның тұжырымдауынша жұмсақ күш туралы әр түрлі көзқарас сараптамалық материалдарды жазғанда зерттеушілерді жиі шатастырады. Тартымдылық тақырыбында проблема бар, қатты күш пен жұмсақ күштің ара қатынасы да түсініксіз, анық емес, абстрактілі.

Көрн тартымдылыққа, жұмсақ күштің құралына идеология, институттар, нормалар, құндылықтар, мәдениет жататынын айтады. Алайда мемлекеттің жеткен жетістігінің түбінде материалдық ресурстар немесе қатты күш жататыны ескерген жөн (Kearn 2011, 74).

Сонымен қатар, жұмсақ күшке бағынбағандарды мәжбүрлеу жолымен де өз дегеніңе көндіруге болады. Бұл ретте қатты күшті тікелей көрсетпесе де, қорқыту арқылы екі таңдау жолын ұсынып, нәтижесінде мақсатқа қол жеткізу мүмкіндігі бар. Яғни, бұл жерде таңдауға ұсынысты қабылдау немесе жойылу қаупі қатар қойылады (Bially Mattern 2005, 591).

Джозеф Найдың идеясын сынаушылар және аталған бағытта жазылған еңбектер өте көп. Оларды мазмұнына байланысты негізгі екі топқа бөлуге болады. Біріншісі теорияны, идеяны жоққа шығарушылар, екіншілері жоққа шығармаса да кемшілігі бар екенін айтып, оны дамытуға, түзетуге атсалысқандар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Күш категориясы саяси ғылым мен халықаралық қатынастар теориясындағы ең күрделі әрі көпқырлы ұғымдардың бірі болып қала береді. Жүргізілген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бұл категорияға қатысты саяси мектептер арасында ортақ теориялық консенсус қалыптаспаған. Әрбір ғылыми бағыт күштің табиғатын, қайнар көздерін және халықаралық саясаттағы қызметін өзіндік әдіснамалық ұстанымдар негізінде түсіндіреді. Сондықтан күш ұғымының мазмұны халықаралық жүйенің эволюциясына, мемлекетаралық қатынастардың сипатына және әлемдік саяси ахуалдың өзгеруіне қарай үнемі толықтырылып, жаңарып отырады.

Зерттеу барысында классикалық реализм, неореализм, либерализм, неолиберализм, конструктивизм, марксизм және феминизм мектептерінің негізгі тұжырымдарына салыстырмалы талдау жүргізілді. Нәтижесінде олардың арасындағы басты айырмашылық күштің қайнар көзін әртүрлі түсіндіруінен көрінетіні анықталды. Реалистік бағыт әскери және материалдық ресурстарды негізгі фактор ретінде қарастырса, либерализм халықаралық институттар, дипломатия, өзара тәуелділік пен демократиялық құндылықтарға басымдық береді. Конструктивизм идеялар, нормалар, мәдениет және идентичтілік арқылы ықпал етуді негізгі ресурс деп есептейді. Марксизм экономикалық үстемдік пен өндірістік қатынастарды алдыңғы орынға қойса, феминистік бағыт күштің гендерлік өлшемдерін халықаралық саясаттың маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырады.

Зерттеу күш ұғымының соңғы онжылдықтарда едәуір эволюцияға ұшырағанын көрсетті. Егер XX ғасырдың екінші жартысында халықаралық қатынастар теориясында жұмсақ күш пен халықаралық ынтымақтастық тұжырымдамалары кеңінен таралса, XXI ғасырдың соңғы жылдарындағы геосаяси өзгерістер, әскери қақтығыстар, санкциялық саясат, энергетикалық және технологиялық бәсекенің күшеюі реализм теориясының көптеген қағидаларының өзектілігін қайта арттырды. Ресей–Украина соғысы, Таяу Шығыстағы тұрақсыздық, АҚШ пен Қытай арасындағы стратегиялық бәсеке қазіргі халықаралық жүйеде әскери, экономикалық және технологиялық әлеуеттің бұрынғысынша шешуші маңызға ие екенін дәлелдейді.

Сонымен бірге зерттеу нәтижелері қазіргі әлемде күшті тек әскери немесе экономикалық әлеуетпен ғана өлшеу жеткіліксіз екенін көрсетті. Мемлекеттің халықаралық беделі, мәдени ықпалы, білім беру жүйесінің тартымдылығы, ғылыми әлеуеті, инновациялық даму деңгейі, цифрлық технологиялары, қоғамдық дипломатиясы және халықаралық институттардағы белсенділігі де оның сыртқы саяси ықпалының маңызды

құрамдас бөліктеріне айналып отыр. Сондықтан қазіргі халықаралық қатынастарда қатты күш, жұмсақ күш және ақылды күш бір-біріне қарсы қойылатын емес, өзара толықтыратын стратегиялық құралдар ретінде қарастырылуы тиіс.

Жұмыс барысында жұмсақ күш теориясына қатысты да ғылыми пікір-таластардың жалғасып келе жатқаны анықталды. Бірқатар зерттеушілер бұл теорияның халықаралық ықпалды түсіндірудегі әлеуетін жоғары бағаласа, екінші бір топ ғалымдар оның өлшемдерінің нақты еместігін, тиімділігін бағалау әдістемесінің жеткілікті деңгейде қалыптаспағанын алға тартады. Бұл жұмсақ күш теориясының әрі қарай дамуына және оның өлшеу индикаторларын жетілдіруге қатысты зерттеулердің қажеттілігін көрсетеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы күш категориясын халықаралық қатынастар теориясындағы негізгі саяси мектептердің көзқарастары негізінде кешенді түрде салыстыра қарастыруында және олардың теориялық ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жүйелеуінде көрінеді. Мұндай салыстырмалы талдау күш феноменінің қазіргі халықаралық саясаттағы трансформациясын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері саясаттану, халықаралық қатынастар және халықаралық қауіпсіздік бағыттарындағы теориялық ізденістерді толықтырумен қатар, мемлекеттердің сыртқы саясат стратегияларын, ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамаларын және жұмсақ күш саясатын әзірлеу барысында қолдануға болатын ғылыми-әдіснамалық негіз қалыптастырады. Әсіресе орта державалар үшін әскери әлеуетті, экономикалық мүмкіндіктерді және жұмсақ күш ресурстарын тиімді үйлестіру халықаралық беделді арттырудың және ұлттық мүдделерді қорғаудың маңызды алғышарттарының бірі болып табылады.

Жалпы алғанда, күш категориясы халықаралық қатынастар теориясының өзегін құрайтын әмбебап ұғымдардың бірі ретінде алдағы уақытта да жаңа геосаяси өзгерістер, цифрлық трансформация, технологиялық бәсеке және жаһандық қауіпсіздік мәселелері аясында ғылыми зерттеулердің негізгі бағыттарының бірі болып қала береді. Осыған байланысты күштің дәстүрлі және заманауи түрлерінің өзара байланысын, олардың мемлекеттердің сыртқы саясатына ықпалын әрі қарай кешенді зерттеу саяси ғылым үшін өзекті ғылыми міндеттердің бірі болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Akşemsettinoğlu, G. 2002. «Power Politics in International Affairs.» *Foreign Policy* 29 (3–4): 66.

Алексеева, Т. А., А. П. Минеев, И. Д. Лошкарёв и Б. И. Ананьев. 2018. «Квантовый подход» к международным отношениям. Под ред. Т. А. Алексеевой. Москва: АНО «Редакция журнала «Знание-сила».

Anlamassova, M. 2017. *Uluslararası İlişkilerde Yumuşak Gücün Kullanımı ve Rusya'nın Yumuşak Güç Araçları*. Doctoral diss., İstanbul.

Bakalov, I. 2019. "Whither Soft Power: Divisions, Milestones, and Prospects of a Research Programme in the Making." *Journal of Political Power* 12 (1): 129–151.

Barnett, M., and R. Duvall. 2005. "Power in International Politics." *International Organization* 59 (1): 39–75.

Barros-Luis, M. 2012. "Social Theory of International Politics: The Impact of Social Constructivism in International Politics Alexander Wendt." *Revista Humus* 5: 27.

Bially M. J. 2005. "Why Soft Power Isn't So Soft: Representational Force and the Sociolinguistic Construction of Attraction in World Politics." *Millennium: Journal of International Studies* 33 (3): 583–612.

Bokova, I. 2010. "Beneath the Iceberg: Soft Power and Educational Diplomacy between the European Union and China (2003–2018)." UNESCO.

Burchill, S., A. Linklater, R. Devetak, J. Donnelly, M. Paterson, C. Reus-Smit, and J. True. 2005. *Theories of International Relations*. 3rd ed. New York: Palgrave Macmillan.

Cowan, G., and A. Arsenault. 2008. "Moving from Monologue to Dialogue to Collaboration: The Three Layers of Public Diplomacy." *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 616: 10–30.

Doyle, M. W. 1983. "Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs." *Philosophy & Public Affairs* 12 (4): 323–353.

Doyle, M. W. 2008. *Preemption and Prevention in International Conflict*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Емельянова, Н. 2018. "«Мягкая сила» как концепт: критический анализ." *Международная аналитика* 3 (25): 14.

Есіркеп, С., и Г. Абдрахманова. 2020. «Жұмсақ күш» саясатындағы коммерциялық емес ұйымдардың қызметі. Ғылым және білім – 2020: III Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағы, 122. Нұр-Сұлтан.

Есіркеп, С. 2020. «Қазақстанның жұмсақ күш саясатының негізгі құралдары». Public Administration and Civil Service журналы № 4 (75) : 23-31

Finnemore, M., and K. Sikkink. 1998. "International Norm Dynamics and Political Change." *International Organization* 52 (4): 887–917.

Фукидид. 1981. История. Книга первая. Под ред. Г. А. Стратановского, А. А. Нейхард и Я. М. Боровского. Ленинград: Наука.

Gallarotti, G. M. 2011. "Soft Power: What It Is, Why It's Important, and the Conditions for Its Effective Use." *Journal of Political Power* 4 (1): 25–47.

Gilpin, R. 1988. "The Theory of Hegemonic War." In *The Origin and Prevention of Major Wars*, edited by Robert I. Rotberg and Theodore K. Rabb, 15–37. Cambridge: Cambridge University Press.

Goldthau, A., and N. Sitter. 2015. "Soft Power with a Hard Edge: EU Policy Tools and Energy Security." *Review of International Political Economy* 22 (5): 941–965.

Грамши, А. Тюремные тетради. HYPERLINK «http://www.civisbook.ru/files/File/Gramshi,tetradi.pdf?utm_source=chatgpt.com» CivisBook (қаралған уақыты: 16.02.2026)

Gururaj, R., and A. Mohammed. 2016. "The Third World and International Organisations: Setting the Agenda." *NALSAR Student Law Review* 9–10: 79–90.

Habermas, J. 2014. "Jürgen Habermas and Organization Studies – Contributions and Future Prospects." Copenhagen/Zurich.

Hull, C. 1944. *Cold War Diplomacy*. New York.

Jervis, R., and J. Snyder, eds. 1991. *Dominoes and Bandwagons: Strategic Beliefs and Great Power Competition in the Eurasian Rimland*. New York: Oxford University Press.

Kearns, D. W., Jr. 2011. "The Hard Truths about Soft Power." *Journal of Political Power* 4 (1): 65–85.

Keohane, R. O., and Lisa L. Martin. 1995. "The Promise of Institutional Theory." *International Security* 20 (1): 39–51.

Қаппасова, Г., Ғ. Ельмуратов, М. Алтыбасарова және М. Рахымбаева. 2023. «Жұмсақ күш қазіргі халықаралық қатынастар контекстінде». *Қоғам және Дәуір* 3 (79): 105–120.

Лао-цзы. 2012. Дао дэ цзин. Книга пути и достоинства. Москва: Центрполиграф.

Locke, J. 2010. *Second Treatise of Government*. EBook #7370.

Mearsheimer, J. J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

Mearsheimer, J. J. 2018. *The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities*. New Haven, CT: Yale University Press.

Михайловский, В.С. 2015. “Неомарксизм вчера, сегодня, завтра.” *Социология* 4: 38–40.

Mirrlees, T. 2006. “American Soft Power, or, American Cultural Imperialism?” In *The New Imperialists: Ideologies of Empire*, 206.

Morgenthau, H. J. 1969. *A New Foreign Policy for the United States*. New York: Praeger.

Nye, J. S., Jr. 2004. “Soft Power and American Foreign Policy.” *Political Science Quarterly* 119 (2): 255–270.

Nye, J. S., Jr. 2004. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: PublicAffairs.

Nye, J. S., Jr. 2006. “Think Again: Soft Power.” *Foreign Policy*, February 23.
Paul, T. V., James J. Wi

МРНТИ
05.41.05:

Нуржау Калижанов

Научный сотрудник Института истории государства КН МНВО РК

Астана, Казахстан

e-mail: nurzhaukalizhanov@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-3238-5149>

ЭТНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ УРБАНИЗАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются современные особенности урбанизации населения Казахстана в этно-демографическом измерении. На основе данных переписей населения 2009 и 2021 годов, а также официальной статистики численности населения проведён анализ динамики уровня урбанизации в разрезе пола, возраста и этнической принадлежности. Особое внимание уделено урбанизации женщин и мужчин репродуктивного возраста, а также различиям в степени вовлечённости этнических групп в урбанизационные процессы. Установлено, что женщины демонстрируют более высокий уровень урбанизации по сравнению с мужчинами, что связано с особенностями образовательной и трудовой мобильности. Отдельно рассматривается урбанизация и концентрация населения в городах республиканского значения – Астана и Алматы. Автор приходит к выводу, что процессы урбанизации в Казахстане формируются под влиянием исторических, миграционных, социально-экономических и культурных факторов, а выявленные тенденции имеют важное значение для совершенствования региональной, демографической и социальной политики государства. Описан общий уровень урбанизации и его динамика, а также статистические особенности оценки уровня урбанизации и описана причина резкого скачка уровня урбанизации в 2022 году. По итогу представлена картина уровня урбанизации в Казахстане в этно-демографическом разрезе, более подробно раскрыта за счет других показателей, таких как пол, возрастная группа и регион. Целью исследования является не только определение общего уровня урбанизации в стране, но и выявление существенных различий в степени вовлечённости в городскую среду различных этнических, гендерных и возрастных групп населения. Особое внимание уделяется анализу урбанизации женщин и мужчин репродуктивного возраста (15–49 лет), а также данным в разрезе этни-

ческих групп, что позволяет составить представление о демографических процессах, протекающих в стране и факторах, влияющих на воспроизводство населения.

Ключевые слова: урбанизация, демография, этно-демография, Казахстан, репродуктивный возраст, город, село, мегаполис.

Нұржау Қалижанов

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ УРБАНИЗАЦИЯНЫҢ ЭТНО-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан халқы урбанизациясының қазіргі заманғы ерекшеліктері этно-демографиялық өлшемде қарастырылады. 2009 және 2021 жылдардағы халық санағының деректері, сондай-ақ халық саны бойынша ресми статистика негізінде урбанизация деңгейінің жыныс, жас және этникалық тиістілік тұрғысындағы динамикасына талдау жүргізіледі. Әйелдер мен ерлердің репродуктивтік жастағы урбанизациясына, сондай-ақ этникалық топтардың урбанизациялық үдерістерге тартылу деңгейіндегі айырмашылықтарға ерекше назар аударылады. Әйелдердің ерлермен салыстырғанда урбанизация деңгейі жоғары екені анықталды, бұл білім беру және еңбек мобильділігінің ерекшеліктерімен байланысты. Сонымен қатар республикалық маңызы бар қалалар – Астана мен Алматыдағы урбанизация және халықтың шоғырлануы қарастырылады. Автор Қазақстандағы урбанизация үдерістері тарихи, көші-қон, әлеуметтік-экономикалық және мәдени факторлардың ықпалымен қалыптасатыны, ал анықталған үрдістердің мемлекеттің өңірлік, демографиялық және әлеуметтік саясатын жетілдіру үшін маңызды мәнге ие екендігі туралы қорытынды жасайды. Урбанизацияның жалпы деңгейі, оның динамикасы, сондай-ақ урбанизация деңгейін бағалаудың статистикалық ерекшеліктері сипатталып, 2022 жылғы урбанизация деңгейінің күрт өсуінің себептері айтылады. Нәтижесінде Қазақстандағы урбанизация деңгейінің этно-демографиялық қимадағы көрінісі ұсынылып, жыныс, жас тобы және өңір сияқты қосымша көрсеткіштер арқылы жан-жақты ашып көрсетіледі. Зерттеудің мақсаты – елдегі урбанизацияның жалпы деңгейін анықтау ғана емес, сонымен қатар халықтың әртүрлі этникалық, гендерлік және жас топтарының қалалық ортаға тартылу деңгейіндегі елеулі айырмашылықтарды анықтау. Ерекше назар әйелдер мен ерлердің репродуктивтік жастағы (15–49 жас) урбанизациясын талдауға, сондай-ақ этникалық топтар бөлінісіндегі деректерге аударылады, бұл елдегі демографиялық үдерістер мен халықтың ұдайы өсуіне әсер ететін факторлар туралы түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: урбанизация, демография, этно-демография, Қазақстан, репродуктивтік жас, қала, ауыл, мегаполис.

Nurzhau Kalizhanov

ETHNO-DEMOGRAPHIC PORTRAIT OF URBANIZATION IN KAZAKHSTAN

Abstract. This article examines the contemporary features of urbanization in Kazakhstan from an ethno-demographic perspective. Based on the 2009 and 2021 population censuses and official demographic statistics, it analyzes urbanization dynamics by gender, age, and ethnicity. Particular attention is given to women and men of reproductive age (15–49 years) and to differences in the involvement of ethnic groups in urbanization processes. The findings show that women have a higher level of urbanization than men, reflecting patterns of educational and labor mobility. The study also examines population concentration in major cities, particularly Astana and Almaty.

The article demonstrates that urbanization in Kazakhstan is driven by historical, migration, socio-economic, and cultural factors. It describes overall urbanization trends, explains the sharp increase in the urbanization rate in 2022, and discusses methodological aspects of its statistical assessment. The study provides a comprehensive ethno-demographic profile of urbanization using additional indicators such as gender, age, and region. It concludes that identifying differences in urbanization among ethnic, gender, and age groups contributes to a better understanding of demographic processes, fertility patterns, and supports the development of more effective regional, demographic, and social policies.

Keywords: urbanization, demography, ethno-demography, Kazakhstan, reproductive age, city, rural area, metropolis.

ВВЕДЕНИЕ

Урбанизация представляет собой сложный и многоаспектный социально-демографический процесс, связанный с ростом доли городского населения, расширением городских территорий и усилением роли городов как центров экономической, социальной и культурной активности. В условиях глобализации урбанизационные процессы становятся одним из ключевых факторов трансформации общества, определяя характер занятости, уровень жизни населения и пространственную организацию экономики.

Республика Казахстан в последние десятилетия демонстрирует устойчивую динамику урбанизации, обусловленную как внутренними

миграционными процессами, так и структурными изменениями в экономике. Переход от индустриально-аграрной модели к более диверсифицированной экономике, представленной преимущественно сферой услуг, сопровождается усилением роли крупных городов и агломераций, выступающих в качестве центров притяжения трудовых ресурсов, инвестиций, образования и инфраструктурного развития. При этом уровень урбанизации в Казахстане имеет выраженные особенности, связанные с историческими условиями формирования расселения, постсоветской демографической трансформацией и значительной территориальной протяжённостью страны (Сарсенова и Аубакирова 2018).

Особую значимость приобретает анализ урбанизации в разрезе социально-демографических характеристик населения. Гендерные, возрастные, образовательные и этнические различия существенно влияют на интенсивность и направленность миграционных потоков, а также на степень вовлечённости различных групп в городскую среду. В частности, этнические факторы играют важную роль в формировании моделей расселения, что обусловлено историей миграции, профессиональной специализацией и культурными особенностями различных этнических общностей.

Несмотря на наличие значительного количества исследований, посвящённых урбанизации, комплексный анализ, учитывающий одновременно, гендерные, возрастные и этнические аспекты урбанизационных процессов в Казахстане остаются недостаточно изученными. В этой связи актуальность настоящего исследования определяется необходимостью формирования целостного представления о социально-демографическом портрете урбанизации в стране. Важной практической значимостью исследования является возможность использования полученных результатов для дальнейших научных исследований в сферах демографической, социологической и экономической науки.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Основными методами в данной статье являются метод демографического анализа и сравнительный метод анализа (Yusuf, Martins, and Swanson 2014). Сравнительный метод применялся для сопоставления показателей урбанизации между различными этническими, половозрастными группами населения, что позволило выявить особенности их вовлечённости в городскую среду. Демографическая статистика рассматривается как совокупность приёмов наблюдения, обработки и анализа демографических процессов и явлений, позволяющих выявлять закономерности воспроизводства и расселения населения (Борисов 1999). Для оценки динамики уровня урбанизации использовался

анализ статистических рядов (Елисеева и Клупт 2023), основанный на данных национальных переписей населения 2009 и 2021 годов, а также текущей статистике Бюро национальной статистики Республики Казахстан.

Кроме того, в исследовании использовался метод демографической стратификации населения, предусматривающий выделение демографических групп по полу, возрасту и этнической принадлежности с учетом их пространственного распределения, что позволило выявить территориальные особенности урбанизационных процессов (Matthews and Parker 2013).

Для систематизации и интерпретации статистической информации использовался табличный метод, позволяющий структурировать демографические данные и выявлять различия между исследуемыми группами населения (Shryock, Siegel, and Associates 2013). Применение табличного метода обеспечило наглядное представление результатов исследования и позволило осуществить сопоставление показателей урбанизации по полу, возрасту, этнической принадлежности и типу расселения.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Проблематика урбанизации и этно-демографических трансформаций Казахстана достаточно активно изучается в современной научной литературе. Значительная часть исследований посвящена анализу миграционных процессов, росту городского населения, развитию агломераций и региональным различиям в уровне урбанизации.

Общие тенденции урбанизационных процессов в Казахстане рассматриваются в работах Ахметовой и Жидкоблиновой (2024), которые анализируют демографические и экономические факторы урбанизации, а также влияние миграции и государственной политики на рост городского населения. Территориально-экономические аспекты урбанизации были исследованы Ахатовой Е.Х., Бекеновой Л.М., и Сейтхамзиной Г.Ж. (2022) уделяющими особое внимание развитию агломераций, региональной дифференциации и трансформации городской системы расселения Казахстана.

Отдельное направление исследований связано с изучением агломерационных процессов и концентрации населения в крупнейших городах страны. В частности, Махрова А.Г., Сафронов С.Г. и Абилов А.З. исследовали современные тенденции развития городских агломераций Казахстана, отмечая усиление роли Астаны и Алматы как ключевых центров социально-экономического роста и внутренней миграции.

Региональные особенности этнодемографического развития на примере Восточного Казахстана исследуются в работах Махметовой, Аубакировой и Маргулана (2025), в которых анализируются изменения этнической структуры населения, миграционные процессы и демографическая динамика региона. Таким образом, обзор существующей литературы подтверждает устойчивый рост уровня урбанизации в Казахстане и усиление роли крупнейших городских агломераций. Однако большинство исследований сосредоточено либо на экономико-географических аспектах урбанизации, либо на общих демографических тенденциях. В сравнительно меньшей степени изучены различия в уровне урбанизации между этническими группами, а также гендерные и возрастные особенности вовлечённости населения в городскую среду. Обзор этно-демографической урбанизации в Казахстане представлен в основном рассмотрением тенденций на уровне регионов.

Настоящее исследование дополняет существующие научные подходы, акцентируя внимание на этно-демографическом измерении урбанизации, включая анализ населения репродуктивного возраста, гендерных различий и концентрации различных этнических групп в городах республиканского значения.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Обзор данных свидетельствует о последовательном и статистически устойчивом росте городского населения на протяжении последних десятилетий. В 2009 году общий уровень урбанизации составил 56,1%. К 2025 году данный показатель достиг 63,0%. Это соответствует приросту на 6,9 процентных пункта. Динамика прироста носит поступательный характер, с умеренным ежегодным изменением в пределах 0,3-0,6%, вплоть до 2021 года.

Таблица 1 – уровень урбанизации населения по полу в Казахстане с 2009 по 2025 годы

год	всего	мужчины	женщины
2009	56,1	54,6	57,5
2010	56,3	54,8	57,7
2011	56,5	55,0	57,9
2012	56,7	55,3	58,1
2013	56,9	55,5	58,3
2014	57,1	55,5	58,5

год	всего	мужчины	женщины
2015	57,4	55,8	58,8
2016	57,7	56,1	59,1
2017	58,1	56,5	59,6
2018	58,4	56,8	59,9
2019	58,6	57,0	60,0
2020	59,0	57,4	60,5
2021	59,3	57,7	60,8
2022	61,8	60,3	63,1
2023	62,1	60,6	63,5
2024	62,4	60,9	63,9
2025	63,0	61,4	64,4

Источник: Таблица составлена автором на основе данных Бюро Национальной Статистики Республики Казахстан <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/dynamic-tables/>

При этом в 2022 году в статистике данных урбанизации фиксируется резкий скачок, когда уровень урбанизации увеличился с 59,3% до 61,8% или прирост на 2,8% пункта. Аналогичная динамика наблюдается и в гендерном разрезе, а именно среди женщин с 60,8% до 63,1% или на 2,6% пункта. Указанный скачок обусловлен не столько естественной урбанизацией или интенсивным миграционным притоком в течение одного года, сколько переоценкой уровня урбанизации по результатам национальной переписи населения 2021 года, в ходе которой был осуществлён пересчет численности городского и сельского населения. В частности, в большинстве городов Казахстана было выявлено значительное число незарегистрированных ранее внутренних мигрантов из сельской местности, фактически проживающих в городах.

Гендерная структура урбанизации характеризуется устойчивым превышением доли городского населения среди женщин по сравнению с мужчинами на протяжении всего периода наблюдения.

В 2009 году разрыв составлял 2,9% пункта, а в 2025 году показатель сохранился на уровне 3% пунктов. Сохранение данных различий в уровне урбанизации указывает на структурные особенности миграционного поведения и занятости, а также на более высокую концентрацию женского населения в городских агломерациях.

Таблица 2 – Уровень урбанизации женщин репродуктивного возраста среди крупнейших этносов Казахстана (15–49 лет)

Этнос	Уровень урбанизации
все этносы	63,9%
корейцы	88,3%
ингуши	84,6%
татары	81,0%
русские	77,1%
украинцы	66,5%
немцы	63,1%
казахи	62,2%
чеченцы	61,5%
поляки	59,8%
уйгуры	56,1%
азербайджанцы	54,9%
узбеки	52,5%
турки	33,6%
дунгане	27,1%

Источник: Расчёты автора на основе данных Бюро Национальной Статистики Республики Казахстан, Национальная перепись населения 2021 года <https://stat.gov.kz/ru/national/2021/>

Совокупный уровень урбанизации женщин репродуктивного возраста в Казахстане составляет 63,9%, что говорит о том, что городское население преобладает среди женщин данной возрастной категории.

Наиболее высокий уровень урбанизации характерен для корейцев, ингушей и татар. Также урбанизация выше среднего значения приходится на русских и украинцев. Данные показатели отражают исторически сложившуюся ориентацию этих этнической групп на проживание в городских центрах, а также их более высокой включенностью в индустриальные и сервисные секторы экономики.

К среднему уровню близки немцы и казахи, что указывает на относительный баланс между городским и сельским расселением женщин репродуктивного возраста в данных группах. Несколько ниже среднего показателя урбанизации находится чеченцы, поляки и уйгуры.

Сравнительно низкий уровень урбанизации зафиксирован у азербайджанцев и узбеков, что может быть связано с выраженной сельской моделью расселения, культурно-экономическими факторами. Минимальные значения отмечаются у турков и дунган, что говорит о том, что

у данных этнических групп преобладает сельский формат расселения, а уровень урбанизации может сдерживаться культурно-социальными факторами. Таким образом, анализ показывает существенную дифференциацию по этническому признаку в уровне урбанизации женщин репродуктивного возраста. Выявленные различия отражают особенности историко-демографического развития, миграционных процессов и социально-экономической структуры занятости данных этнических общностей.

Таблица 3 – Уровень урбанизации мужчин репродуктивного возраста (15–49 лет)

Этнос	Уровень урбанизации
корейцы	86,3%
ингуши	81,4%
татары	78,4%
русские	74,7%
украинцы	63,2%
все этносы	60,4%
немцы	60,1%
чеченцы	57,8%
казахи	57,7%
азербайджанцы	56,5%
поляки	55,1%
уйгуры	52,0%
узбеки	51,8%
турки	37,4%
дунгане	27,5%

Расчёты автора на основе данных бюро национальной статистики РК
<https://stat.gov.kz/ru/national/2021/>

Уровень урбанизации мужчин репродуктивного возраста имеет схожие особенности. Данные показывают, что наивысшие показатели урбанизации демонстрируют корейцы, ингуши и татары, данная группа характеризуется высокой степенью концентрации в городских поселениях, что может быть связано с исторически сложившейся структурой занятости, ориентированной на индустриальные, либо сервисные сектора, а также особенностями историко-географического расселения приведшие к последующей быстрой урбанизации.

К числу этносов с уровнем урбанизации выше среднего относятся также русские и украинцы. Высокие показатели данных групп вызваны историческими особенностями расселения в XX веке. Кроме этого мужчины некоторых этнических групп, как немцы, чеченцы, азербайджанцы и поляки имеют средний уровень урбанизации.

Мужчины этнических казахов также имеют средний уровень урбанизации, что указывает на то, что казахи находятся в активной стадии урбанизации и освоения городского пространства.

Другие же этнические группы, такие как уйгуры и узбеки имеют более низкий уровень урбанизации. Кроме того, имеются этнические группы, фиксирующие низкий уровень урбанизации, такие как турки и дунгане. Уровень урбанизации данных групп низкий, как среди женщин, так и мужчин. Таким образом, подытоживая, можно говорить о том, что портрет этно-демографической урбанизации в Казахстане характеризуется значительной этнической дифференциацией.

Таблица 4 – Доля населения, живущего в городах республиканского значения – Астана и Алматы.

Этнос	Урбанизация в мегаполисах
уйгуры	42,5%
корейцы	41,7%
ингуши	38,6%
татары	22,9%
дунгане	21,3%
казахи	20,4%
всего	19,7%
русские	18,9%
поляки	17,8%
чеченцы	16,6%
азербайджанцы	16,6%
немцы	12,3%
украинцы	12,0%
турки	9,3%
узбеки	3,4%

Источник: Расчёты автора на основе данных Бюро Национальной Статистики Республики Казахстан, Национальная перепись населения 2021 года <https://stat.gov.kz/ru/national/2021/>

Отдельно стоит рассмотреть урбанизацию всех этнических групп в рамках городов республиканского значения.

Этот фактор является важным по той причине, что города республиканского значения выступают в качестве центров ускоренного развития, притягивая огромное число мигрантов.

Наиболее высокий уровень концентрации в крупных городских агломерациях характерен для уйгуров, показатель которых превышает 42%. Причинами подобной гиперурбанизации является историческое расселение вблизи города республиканского значения – Алматы.

Также высокий уровень концентрации в городах республиканского значения наблюдается среди этнических корейцев и ингушей. Причинами данной ситуации являются исторические особенности расселения.

Значение выше средних демонстрируют также казахи и татары, что противоположно общему уровню урбанизации, где уровень урбанизации казахов ниже среднего по стране.

Данная ситуация происходит по причине того, что один из городов республиканского значения - Алматы расположен ближе к густонаселённому ареалу расселения казахов на юге страны. В то же время часть областных центров расположена вдали от густонаселённого казахами юга страны.

Хотя город Шымкент также относится к городам республиканского значения, в данном исследовании он не рассчитывался вместе с городами Астана и Алматы по причине отличия специфики городского расселения, демографического поведения и других факторов, которые указывают на то, что город Шымкент, по различным характеристикам начиная от демографических до урбанизационных имеет собственные особенности, которые были бы интересны для отдельного изучения.

Ниже среднего уровня урбанизации в городах республиканского значения находятся поляки, русские, чеченцы и азербайджанцы.

Минимальное значение у немцев, украинцев, турков и особенно узбеков, что свидетельствует о преимущественно сельской или периферийной модели расселения данных этнических групп, а также меньшей степени вовлечённости в урбанизированные сегменты экономики.

Кроме этого различия в уровне урбанизации в городах республиканского значения могут быть вызваны образовательным фактором. Города республиканского значения являются центрами концентрации образовательных учреждений в Республике Казахстан, что приводит к массовой образовательной миграции молодёжи. Различия вовлечённости молодёжи различных этнических групп в образовательную систему, могут влиять на уровень урбанизации в городах республиканского значения. Таким образом, уровень урбанизации городов республиканско-

го значения обусловлен совокупностью факторов, главными из которых является уровень миграционной мобильности. Как было сказано выше, главными факторами урбанизации в городах республиканского значения являются социально-экономические и образовательные процессы, соответственно различная вовлечённость этнических групп в данные процессы приводит к разному уровню урбанизации в данных городах.

ОБСУЖДЕНИЕ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённый анализ социально-демографического портрета урбанизации в Республике Казахстан на основе данных переписей населения 2009 и 2021 годов, а также официальной статистики до 2025 года, позволяет сформулировать следующие основные выводы.

Уровень урбанизации в Казахстане демонстрирует устойчивый рост: с 56,1% в 2009 году до 63,0% в 2025 году. Особенно заметный прирост зафиксирован после переписи 2021 года, что связано с уточнением реальной численности городского населения за счёт внутренних мигрантов.

Гендерный аспект урбанизации характеризуется стабильным превышением доли городского населения среди женщин (разрыв сохраняется на уровне около 3%). Это свидетельствует о более высокой концентрации женского населения в городах, обусловленной особенностями занятости, образовательной и социальной мобильности.

Выявлена значительная региональная и этническая дифференциация урбанизационных процессов. Наиболее высокий уровень урбанизации наблюдается у корейцев, ингушей, татар и русских, что отражает исторически сложившуюся ориентацию этих групп на городские центры, индустриальную занятость и более высокий уровень образования. Напротив, наиболее низкие показатели характерны для турков, дунган, узбеков и уйгуров, что связано с сохранением традиционных форм расселения и преимущественно сельским проживанием.

Особенно ярко этническая дифференциация проявляется в репродуктивном возрасте (15–49 лет). Разрыв между этническими группами достигает более 60 процентных пунктов, что подчёркивает глубокие различия в социально-демографических характеристиках населения страны.

Около 20% населения в среднем концентрируется в городах республиканского значения (мегаполисах), при этом отдельные этнические группы демонстрируют значительно более высокую концентрацию в крупнейших городах.

Полученные результаты свидетельствуют о том, что урбанизация в

Казахстане носит многоуровневый социально-демографический характер и тесно связана с историческими, этнокультурными, экономическими и миграционными факторами.

Ограничения исследования

Результаты исследования необходимо рассматривать с учётом ряда ограничений. Уровень урбанизации определяется на основе официальной статистической классификации городских и сельских населённых пунктов, которая не всегда отражает фактический образ жизни населения. Кроме этого, данные переписи фиксируют население на определённый момент времени и не позволяют в полной мере учитывать временную и маятниковую миграцию. Также анализ этнических различий основан на количественных показателях и не включает качественные характеристики миграционного поведения, образовательных стратегий и особенностей занятости различных этнических групп. Несмотря на указанные ограничения, использованные источники обеспечивают высокий уровень достоверности результатов и позволяют выявить основные закономерности этно-демографической урбанизации в Казахстане.

Критический анализ полученных результатов

Полученные результаты в целом подтверждают выводы ранее проведённых исследований о продолжающемся росте уровня урбанизации в Казахстане и усилении роли крупнейших городских центров в пространственной организации населения (Akhmetova and Zhidkoblinova 2024; Sarsenova and Aubakirova 2018). Вместе с тем отдельные выявленные закономерности требуют более осторожной интерпретации.

Во-первых, увеличение урбанизации в послепандемический период (после 2021) нельзя автоматически интерпретировать как следствие интенсификации миграционных тенденций. Часть роста обусловлена коррекцией регистрации численности населения по результатам переписи 2021 года.

Полученное превышение урбанизированности по женщинам тоже нуждается в пояснении. С одной стороны, это может отражать большую образовательную и профессиональную мобильность женщин, а с другой – возрастную структуру населения, а также вышеупомянутую концентрацию рабочих мест в секторе услуг (традиционно городская отрасль). Поэтому нельзя объяснять гендерные различия только через миграцию.

Особое внимание заслуживает необходимость дальнейшего рассмотрения этнической специфики уровня урбанизации. Высокий показатель урбанизированности населения корейской, татарской, русской

и ингушской национальностей объясняется не исключительно экономической конъюнктурой момента, а также особенностью исторического расселения народов, возникшим еще в Советский период времени. С другой стороны, низкий процент для дунган, узбеков и турок скорее всего связан с сохранением аграрной специализации и компактным проживанием на отдельных территориях Казахстана. Так что современные различия объясняются долгой историей развития и не только современной урбанизацией.

Особого внимания заслуживает концентрация населения в Астане и Алматы. Полученные данные показывают, что высокий уровень урбанизации этнической группы не всегда означает её высокую представленность в крупнейших мегаполисах страны. Например, отдельные группы могут иметь высокий уровень городского расселения за счёт проживания в областных центрах и малых городах. Это указывает на необходимость различать общую урбанизацию и концентрацию населения в крупнейших агломерациях.

Следует учитывать и ряд методологических ограничений. Используемый показатель уровня урбанизации отражает лишь соотношение городского и сельского населения и не позволяет оценить степень интеграции населения в городскую экономику, качество городской среды, маятниковую миграцию и фактический образ жизни населения. В результате формально городской статус населённого пункта не всегда соответствует уровню его урбанизированности в социально-экономическом смысле.

В целом результаты исследования подтверждают наличие устойчивой связи между урбанизацией, этнической структурой населения, миграционной мобильностью и историческими особенностями расселения. Однако для более глубокого понимания выявленных закономерностей необходимы дальнейшие исследования, учитывающие образовательные характеристики населения, профессиональную структуру занятости, миграционные траектории и межпоколенческие различия.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

Ахметова, А., и О. Жидкоблинова. 2024. «Анализ процессов урбанизации в Республике Казахстан». Государственное управление и государственная служба 4 (91): 158–174. <https://doi.org/10.52123/1994-2370-2024-1295>.

Ахатова, Е. Х., Л. М. Бекенова, и Г. Ж. Сейтхамзина. 2022. «Ретроспективный анализ этапов урбанизации и тенденций развития городов в Казахстане». Вестник университета «Туран» 3 (95): 83–94. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-3-83-94>

Борисов, В. А. 1999. Демография. Москва: NOTA BENE.

Елисеева, И. И., и М. А. Клупт. 2023. Введение в демографию и статистику населения. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрайт.

Махрова, А. Г., С. Г. Сафронов, и А. Ж. Абилов. 2023. «Городские агломерации Казахстана: тенденции социально-экономического развития». Известия Российской академии наук. Серия географическая 87 (1): 16–28. <https://doi.org/10.31857/S2587556623010119>

Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан <https://stat.gov.kz/ru/national/2021/> (дата обращения: 12.05.2026)

Сарсенова, И. Б., и Г. Б. Аубакирова. 2018. «Современные процессы урбанизации в Казахстане и их региональные особенности». Вестник Карагандинского университета. Серия: Экономика 92 (4): 35–44.

Численность населения Республики Казахстан по этносам, населенным пунктам и возрасту. <https://stat.gov.kz/ru/national/2021/> (дата обращения: 12.05.2026)

Численность населения Республики Казахстан по полу и типу местности. <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/?year=&period=&name=19683>. (дата обращения: 12.05.2026)

Makhmetova, N. A., Zh. S. Aubakirova, and A. S. Margulan. 2025. “Features of Ethno-Demographic Development of Eastern Kazakhstan in Comparison with Other Regions of Republic.” Asian Journal “Steppe Panorama” 12 (4).

Matthews, S. A., and D. M. Parker. 2013. “Progress in Spatial Demography.” Demographic Research 28 (10): 271–312. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2013.28.10>

Shryock, H. S., J. S. Siegel, and Associates. 2013. The Methods and Materials of Demography. Amsterdam: Elsevier.

Yusuf, F., J. M. Martins, and D. A. Swanson. 2014. Methods of Demographic Analysis. Dordrecht: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-6784-3>

REFERENCES:

Ahmetova, A., i O. Zhidkoblinova. 2024. «Analiz processov urbanizacii v Respublike Kazakhstan». Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaja sluzhba [Analysis of urbanization processes in the Republic of Kazakhstan]. Public administration and public service] 4 (91): 158–174. <https://doi.org/10.52123/1994-2370-2024-1295>.

Ahatova, E. H., L. M. Bekenova, i G. Zh. Sejthamzina. 2022. «Retrospektivnyj analiz jetapov urbanizacii i tendencij razvitija gorodov v Kazahstane» [A retrospective analysis of the stages of urbanization and urban development trends in Kazakhstan]. Vestnik universiteta «Turan» 3 (95): 83–94. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-3-83-94>

Borisov, V. A. 1999. Demografija [Demographics]. Moskva: NOTA BENE.

Eliseeva, I. I., i M. A. Klupt. 2023. Vvedenie v demografiju i statistiku naselenija [Introduction to demography and population statistics]. 2-e izd., pererab. i dop. Moskva: Jurajt.

Mahrova, A. G., S. G. Safronov, i A. Zh. Abilov. 2023. «Gorodskie aglomeracii Kazahstana: tendencii social'no-jekonomicheskogo razvitija [Urban agglomerations of Kazakhstan: trends in socio-economic development]». Izvestija Rossijskoj akademii nauk. Serija geograficheskaja 87 (1): 16–28. <https://doi.org/10.31857/S2587556623010119>

Nacional'nyj sostav, veroispovedanie i vladenie jazykami v Respublike Kazahstan [Nationality, religion and language proficiency in the Republic of Kazakhstan] <https://stat.gov.kz/ru/national/2021/> (data obrashhenija: 12.05.2026)

Sarsenova, I. B., i G. B. Aubakirova. 2018. «Sovremennye processy urbanizacii v Kazahstane i ih regional'nye osobennosti [Modern processes of urbanization in Kazakhstan and their regional peculiarities]». Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serija: Jekonomika 92 (4): 35–44.

Chislennost' naselenija Respubliki Kazahstan po jetnosam, naselennym punktam i vozrastu [Population of the Republic of Kazakhstan by ethnicity, locality and age]. <https://stat.gov.kz/ru/national/2021/> (data obrashhenija: 12.05.2026)

Chislennost' naselenija Respubliki Kazahstan po polu i tipu mestnosti [Population of the Republic of Kazakhstan by gender and type of locality]. <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/?year=&period=&name=19683>. (data obrashhenija: 12.05.2026)

Makhmetova, N. A., Zh. S. Aubakirova, and A. S. Margulan. 2025. “Features of Ethno-Demographic Development of Eastern Kazakhstan in Comparison with Other Regions of Republic.” Asian Journal «Steppe Panorama» 12 (4).

Matthews, S. A., and D. M. Parker 2013. "Progress in Spatial Demography." *Demographic Research* 28 (10): 271–312. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2013.28.10>

Shryock, H. S., J. S. Siegel, and Associates. 2013. *The Methods and Materials of Demography*. Amsterdam: Elsevier.

Yusuf, F., J. M. Martins, and D. A. Swanson. 2014. *Methods of Demographic Analysis*. Dordrecht: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-6784-3>